

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اقتصاد

رشته علوم و معارف اسلامی

پایه یازدهم

دوره دوم متوسطه

۱۳۹۶

این کتاب در سال ۱۳۹۵ در شورای متشکل از آقایان عادل پیغامی، مهدی طغیانی و خانم‌ها فهیمه السادات حقیقی، زهرا آقایی، فخری امام جمعه، حکیمه بیلری، مریم یزدان‌پناه، مورد اصلاح و بازنگری قرار گرفت.

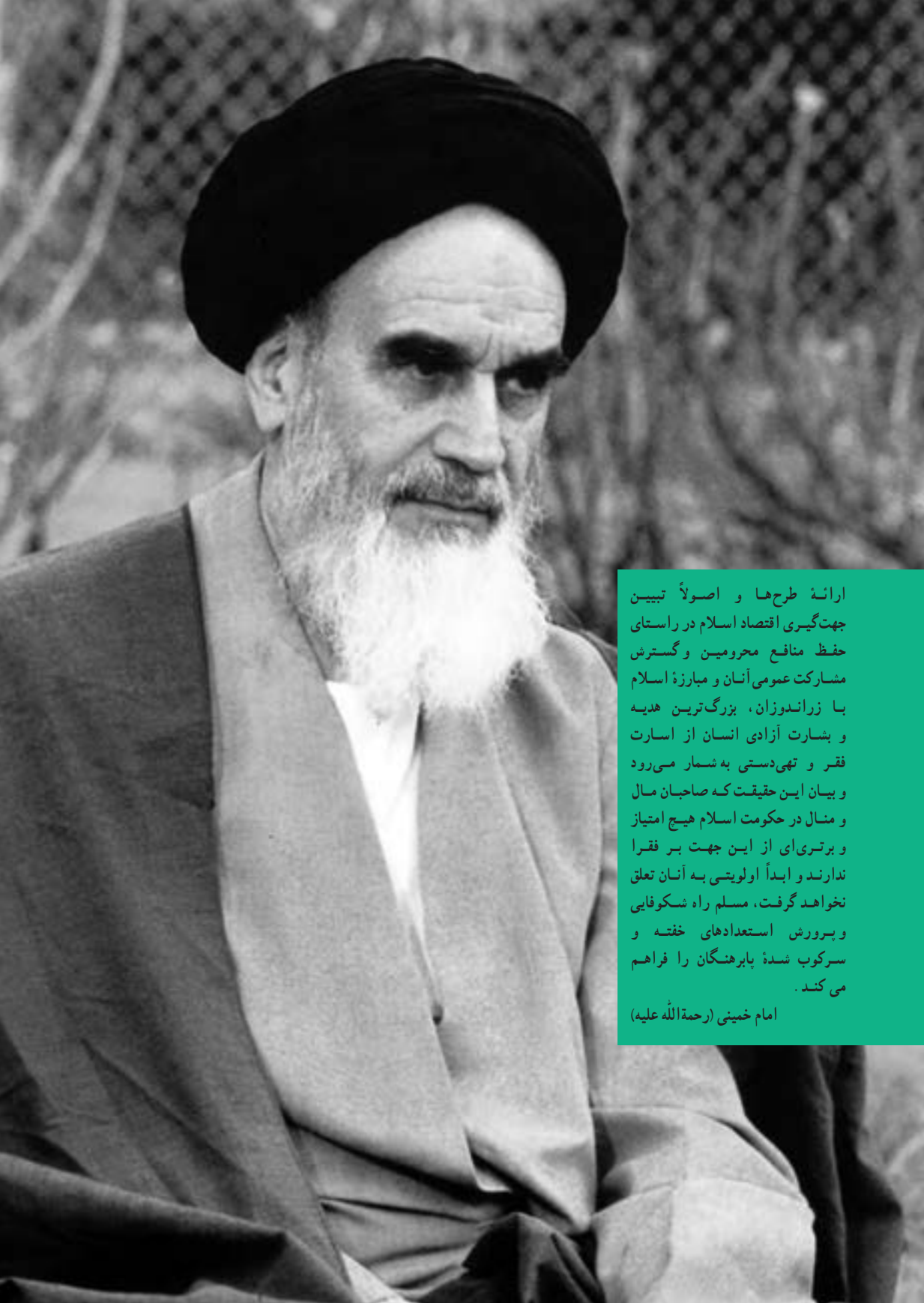
وزارت آموزش و پرورش

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

نام کتاب:	اقتصاد - پایه یازدهم دوره دوم متوسطه - ۱۱۱۲۲۱
پدیدآورنده:	سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف:	دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری
شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف:	عادل پیغامی، مهدی طغیانی، علی‌اکبر ناسخیان، فهیمه السادات حقیقی، زهرا آقایی، فخری امام جمعه، حکیمه بیلری و فاطمه السادات میرعارفین (اعضای شورای برنامه‌ریزی)
مدیریت آماده‌سازی هنری:	سیدمجتبی فنائی، محمود روزبهان، ناصر ذاکری و عادل پیغامی (اعضای گروه تألیف) - افسانه حبیب‌زاده کلی، افسانه حجتی طباطبائی، محمد دانشگر (ویراستار)
شناسه افزوده آماده‌سازی:	اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
نشانی سازمان:	لیدا نیک‌روش (مدیر امور فنی و چاپ) - مجید ذاکری یونسی (مدیر هنری) - حمید ثابت کلاچاهی (نگارگر [طراحی گرافیک]، صفحه‌آرا و طراح جلد) - زهرا ایمانی نصر، شاداب ارشادی، فرشته ارجمند، فاطمه پزشکی، احمد رضا امینی، ناهید خیام‌باشی (امور آماده‌سازی) تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی) تلفن: ۸۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۸۸۳۰۹۲۶۶، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹
ناشر:	وبگاه: www.irtextbook.ir و www.chap.sch.ir
چاپخانه:	شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران تهران: کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱ (داروپخش) تلفن: ۴۴۹۸۵۱۶۱-۵، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹
سال انتشار و نوبت چاپ:	شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص» چاپ اول ۱۳۹۶

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۰۵-۲۵۰۴-۳

ISBN: 978-964-05-2504-3

ارائه طرح‌ها و اصولاً تبیین جهت‌گیری اقتصاد اسلام در راستای حفظ منافع محرومین و گسترش مشارکت عمومی آنان و مبارزه اسلام با زراندوزان، بزرگ‌ترین هدیه و بشارت آزادی انسان از اسارت فقر و تهی‌دستی به شمار می‌رود و بیان این حقیقت که صاحبان مال و منال در حکومت اسلام هیچ امتیاز و برتری‌ای از این جهت بر فقرا ندارند و ابتدا اولی‌تبی به آنان تعلق نخواهد گرفت، مسلم راه شکوفایی و پرورش استعدادهاى خفته و سرکوب شده پابرهنگان را فراهم می‌کند.

امام خمینی (رحمة الله علیه)

کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

فهرست

بخش ۱ آشنایی با اقتصاد

۸	فصل اوّل : اقتصاد چیست؟
۲۳	فصل دوم : تولید
۳۱	فصل سوم : بازار
۴۰	فصل چهارم : آشنایی با شاخص‌های اقتصادی

بخش ۲ نهادهای پولی و مالی

۵۲	فصل اوّل : پول
۶۲	فصل دوم : بانک
۷۱	فصل سوم : بازار سرمایه

بخش ۳ توسعه اقتصادی

۷۸	فصل اوّل : رشد، توسعه و پیشرفت
۸۵	فصل دوم : فقر و توزیع درآمد

بخش ۴ مدیریت کلان اقتصادی

۹۰	فصل اوّل : دولت و اقتصاد
۹۸	فصل دوم : بودجه و امور مالی دولت

بخش ۵ اقتصاد جهان و ایران

۱۱۰	فصل اوّل : اقتصاد بین‌الملل
۱۲۴	فصل دوم : اقتصاد ایران
۱۳۵	فصل سوم : اقتصاد ایران در مسیر پیشرفت

در این کتاب، مواردی که در پیرامند* قرار گرفته برای مطالعه آزاد است و مورد ارزشیابی قرار نمی‌گیرد.

دانش آموز عزیز

علم اقتصاد بخشی از دانش بشری است که در طول دو قرن اخیر اهمیت زیادی یافته است. این رشته شاخه‌ای از علوم اجتماعی است اما بین رشته‌های مختلف این علوم، جایگاه ویژه‌ای دارد. دلیل این امر نیز اهمیت یافتن روزافزون مسائل و موضوعات اقتصادی در زندگی بشر امروزی است، برای مثال، امروزه در سطح بین‌المللی، کشورهای شناخته شده و مطرح هستند که اقتصادی قوی دارند. از سوی دیگر در قرون اخیر با تغییرات سریع فناوری و تحولاتی که در ساختار اقتصادی جوامع به وقوع پیوسته، علم اقتصاد نیز به طور دائم پیچیده تر شده است. یکی از دلایل اهمیت این موضوع، عنایت مقام معظم رهبری است. ایشان مهم‌ترین مسئله هر سال را با یک شعار به منظور توجه و هدایت جامعه به اطلاع عموم می‌رسانند. طی چند سال اخیر، معظم‌له موضوعات اقتصادی را شعار سال اعلام فرمودند و با تأکید بر اقتصاد مقاومتی و دهه عدالت و پیشرفت، فضای جدیدی را رقم زدند. سعی مؤلفان این کتاب این بوده است که مفاهیم و اصطلاحاتی از مباحث اقتصادی را به شما دانش‌آموز عزیز معرفی کنند و به این وسیله، زمینه لازم درک مسائل و مباحث اقتصادی را فراهم آورند؛ بنابراین، کتاب حاضر مجموعه مفیدی از اطلاعات لازم را برای درک مسائل واقعی اقتصادی مطرح در جامعه امروزی در اختیار شما قرار می‌دهد.

به منظور یادگیری هر چه بهتر مباحث مطرح شده و درک بهتر آنها، هر فصل کتاب با یک سؤال انگیزاننده آغاز شده است. در عین حال در هر فصل نیز فعالیت‌ها و پرسش‌هایی را گنجانده‌ایم. امیدواریم با انجام دادن این فعالیت‌ها و تمرین‌ها مطالب را بهتر بیاموزید و آموخته‌ها را در زندگی خود به کار گیرید.

گروه اقتصاد

دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

بخش ۱

آشنایی با اقتصاد

فصل اول

اقتصاد چیست؟

چرا علم اقتصاد را می‌آموزیم؟

انسان^۱ به عنوان جانشین خدا روی زمین اهداف، برنامه‌ها و مأموریت‌هایی از جمله آبادانی زمین و رفع نیازهای خود، خانواده و دیگران را دارد. رفع این نیازها از طریق منابع و امکاناتی است که خداوند در اختیار انسان گذاشته است. در این تصویر بسیار ساده از حیات انسان با دو مفهوم یعنی «نیازهای انسان» و «منابع و امکانات» روبه‌رو می‌شویم.

دانش اقتصاد کمک می‌کند انسان برای رفع نیازها، از منابع و امکانات به نحو صحیح و بهینه استفاده، و بهترین‌ها را انتخاب کند.

نیازهای انسان

نیازهای انسان محرک فعالیت و تلاش او است؛ به عبارت دیگر، انسان به دنبال احساس نیاز تصمیم می‌گیرد که آن نیاز را برطرف سازد و بعد از رفع نیاز، احساس رضایت می‌کند.

نیازهای انسان مراتبی دارد. به‌طور طبیعی اولین مرتبه از نیازهای اولیه زندگی، مادی است؛

۱- وقتی از انسان نام می‌بریم، فقط به فرد توجه نداریم؛ بلکه علاوه بر تک افراد، همه هویت‌های جمعی هر انسان مثل خانواده، گروه، اجتماع، جامعه، ملت و امت نیز مدنظر است.

نیاز به غذا که با آن رفع گرسنگی کند، آب سالم که رفع تشنگی کند، سرپناهی که در آن از گزند سرما، گرما و درندگان مصون بماند و نیاز به امنیت از نیازهای اولیه انسان به‌شمار می‌رود. نیازهای انسان به نیازهای مادی محدود نمی‌شود بلکه نیازهای عاطفی، روحی، نیاز به علم، هنر، فرهنگ، دین و اخلاق، نیاز به ارتباط و تعامل با انسان‌ها و ... از جمله نیازهایی است که بدون رفع آنها انسان به کمال خود نخواهد رسید.

انسان موجودی کمال جو است؛ به همین دلیل با برآورده شدن پاره‌ای از نیازهایش، احساس بی‌نیازی به او دست نمی‌دهد؛ بلکه نیازهای تازه‌ای در او شکل می‌گیرد. اگر انسان در نیازهای مادی و حیوانی خود متوقف شود، کمال‌جویی به نوعی سیری ناپذیری تبدیل می‌شود؛ مثل انسان تشنه‌ای که تشنگی خود را با آب دریا برطرف کند که در این صورت تشنه‌تر خواهد شد.

همچنین اگر انسان در رفع نیازهای طبیعی خود، مراتب نیازها را به‌خوبی طی نکند و در یک مرتبه متوقف بماند به خلق نیازهای کاذب برای خود اقدام می‌کند تا حس کمال‌جویی خود را سیراب کند. پیگیری نیازهای کاذب و یا زیاده‌روی در رفع نیازهای مادی، موجب توقف و یا انحطاط انسان می‌شود.

نیازهای اولیه انسان

امنیت	بهداشت و درمان	آموزش	مسکن	پوشاک	خوراک	و ...
-------	----------------	-------	------	-------	-------	-------

فعالیت ۱-۱

فهرستی از نیازهای مادی و غیرمادی انسان‌ها ارائه کنید.

منابع و امکانات

خداوند منابع، امکانات و ثروت‌های طبیعی و انسانی را به امانت در اختیار جانشین خود قرار داده است تا با رفع نیازهای خود و همنوعانش، مأموریتی را که دارد به‌جا آورد.

در این باره به دو نکته مهم می‌توان اشاره کرد:

نکته اول اینکه منابع و امکانات در دسترس انسان، محدود است. زمین‌های کشاورزی، ذخایر معدنی، منابع طبیعی، سرمایه و نیروی کاری که در اختیار جامعه قرار دارد - هر قدر هم که زیاد باشد - محدود است.

حتی ممکن است زمین‌های کشاورزی نسبتاً زیادی در اختیار جامعه باشد ولی زمین‌های مرغوبی که بازدهی خوبی دارند، و یا زمین‌هایی که نزدیک به محلّ زندگی و تجمع انسان‌ها قرار دارند محدود است. ذخایر معدنی با وجود فراوان بودن در کره زمین - به دلیل ناشناخته بودن بسیاری از این ذخایر و نیز محدود بودن دانش فنی بشر - محدود است. علاوه بر این استفاده بی‌رویه از منابع در قرن گذشته، محدودیت‌های بیشتری را برای بشر فراهم کرده است؛ بنابراین استفاده از منابع باید با حفظ و صیانت از آنها و رعایت عدالت بین نسلی همراه باشد.

قطعه زمینی که قسمتی از آن قابل کشت و قسمت‌های دیگر آن غیر قابل کشت است.

دومین نکته این است که حتی اگر مشکل «کمبود منابع» نداشتیم و داشته‌های بشر نامحدود باشد، انسان در بهره‌برداری از این منابع، محدودیت دارد؛ به عبارت دیگر این منابع و امکانات برای انسان، هم امکان مصارف متعددی دارد و هم با روش‌های مختلفی می‌تواند از آنها استفاده کند؛ به طور مثال زمین‌های کشاورزی را هم می‌توان برای تولید پوشاک به زیر کشت پنبه برد و هم برای تهیه غذا در آن گندم کاشت. روش‌های کشت و آبیاری هم گونه‌گون است. انسان به دلیل محدودیت‌هایش، نمی‌تواند همه آنچه را می‌خواهد هم‌زمان و همیشه داشته باشد؛ در نتیجه باید انتخاب کند. این دو محدودیت وضعیتی ایجاد می‌کند که اقتصاددان‌ها به آن «کمیابی» می‌گویند.

فعالیت ۲-۱

پول ماهانه یکی از امکاناتی است که ممکن است والدین در اختیار شما قرار دهند. گزینه‌های خود را از مصارف متعدد آن فهرست، و بحث کنید که انتخاب‌های شما با انتخاب‌های دیگران چه تفاوتی دارد؟

مسئله اقتصادی

از مطالب گفته شده می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد :

۱- نیازها و خواسته‌های انسان، گوناگون و نامحدود است.

۲- انسان در بهره‌برداری از منابع و امکانات موجود محدودیت دارد و منابع و امکانات موجود نیز محدود است (کمیایی).

۳- انسان‌ها باید با بهترین روش، و در بهترین محل استفاده، انتخاب بهینه‌ای را از منابع و امکانات به عمل آورند و بیشترین منافع را برای خود و جامعه تأمین کنند. بدین ترتیب، انسان با یکی از مهم‌ترین مسائل زندگی و موضوع اصلی علم اقتصاد، یعنی انتخاب روبه‌رو می‌شود. دانش اقتصاد کمک می‌کند بهترین‌ها را انتخاب کنیم. اینکه چه چیزی، با چه روشی، توسط چه کسی و برای چه کسی، چه زمانی، چه مکانی و به چه مقداری تولید یا مصرف شود، فهرستی از انتخاب‌های روزمره همه ما است که با کمک دانش اقتصاد به پاسخ آنها می‌اندیشیم.

پرسش‌هایی از این قبیل را می‌توان در یک پرسش اساسی خلاصه کرد :

« بهترین استفاده از منابع و امکانات کدام است؟ »

به یقین، ملاک «بهترین بودن» این است که با استفاده از این منابع بتوان بیشترین میزان منافع (مانند تولید) را به دست آورد و سطح بالاتری از رفاه را برای انسان فراهم کرد.

فعالیت ۱-۳

فهرستی از انتخاب‌های پیش روی خود را در عرصه زندگی فردی، خانوادگی، اقتصادی و اجتماعی تهیه، و در مورد روش انتخاب خود، گفت‌وگو کنید.

مسئله انتخاب

خداوند انسان‌ها را به گونه‌ای آفریده است که به حکم فطرت و سرشت خود در هر انتخابی به دنبال بیشترین منافع و کمترین هزینه و ضرر هستند؛ به عبارت دیگر در هر انتخابی منافع و هزینه‌های آن را مورد توجه قرار می‌دهیم و چنانچه منافع آن از هزینه‌ها بیشتر باشد، انتخاب می‌کنیم و در غیر این صورت از آن صرف نظر می‌کنیم. البته چه بسا ممکن است در تشخیص دقیق منافع و هزینه‌ها اشتباه کرده، و انتخاب نادرستی داشته باشیم، اما در مورد «روش انتخاب» (هزینه - فایده) هیچ‌گاه اشتباه نمی‌کنیم.

برخی انسان‌ها عقلانیت محدود دارند؛ به‌طور مثال منافع را صرفاً در منافع مادی و حیوانی

خلاصه می‌کنند و یا صرفاً نگاهی کوتاه مدت دارند؛ گاهی در تعیین فهرست کامل هزینه‌ها و ضررها و میزان آنها خطا می‌کنند. تولیدکننده‌ای که از کیفیت محصول خود می‌کاهد، فروشنده‌ای که کم‌فروشی، و یا از بی‌اطلاعی مشتری سوء استفاده می‌کند، تخریب و برداشت بی‌رویه از جنگل و آب‌های زیرزمینی، فردی که آخرت خود را خرج دنیایش می‌کند، و ... همه برای کسب منفعت، به این انتخاب‌ها دست می‌زنند؛ اما منفعتی کم، موقتی و کوتاه مدت را با منافع زیاد، دائمی و بلندمدت جایگزین کرده‌اند؛ به عبارت دیگر «عقلانی» رفتار نکرده‌اند.

فعالیت ۱-۴

در مثال‌های یاد شده، بحث کنید چرا اگر فرد یا جامعه‌ای به دنبال منافع واقعی و درست خود باشد، انتخاب‌های کوتاه‌مدتی نمی‌کند؟ کشورهای موفق چگونه انتخاب‌هایی کرده‌اند؟

هزینه فرصت

قانون حیات انسانی این است که هر انتخابی مستلزم از دست دادن انتخاب یا انتخاب‌های دیگری است؛ به عبارت دیگر افراد و جوامع با هر انتخابی، «بده - بستان» می‌کنند؛ چیزی را انتخاب می‌کنند و چیزهایی را از دست می‌دهند. همیشه با انتخاب اینکه زمین، زمان، پول و سایر امکانات خود را صرف چه چیزی کنند، یک فرصت انتخاب به دست می‌آورند و ده‌ها انتخاب ممکن دیگر خود را از دست می‌دهند. انسان‌ها و جوامع، همیشه بهترین و برترین گزینه خود را از نظر منافع، انتخاب می‌کنند و با این انتخاب، بهترین «گزینه بعدی» خود را از دست می‌دهند؛ به عنوان مثال، شخصی که زمین کشاورزی دارد قبل از زراعت به این می‌اندیشد که در زمین خود چه محصولی را بکارد. او فهرستی از محصولات را در ذهن خود دارد و با محاسبه منافع فروش آنها در پایان کار، و مشورت‌ها و مطالعه‌هایی که انجام می‌دهد، گزینه‌های خود را از بالا به پایین مرتب می‌کند. سرانجام بهترین انتخاب خود را انجام می‌دهد. او هرچند هنوز به زراعت اقدام نکرده و ظاهراً هزینه‌ای نکرده است اما با انتخاب خود، یک هزینه مهم کرده، و در فهرست خود، منافع مورد انتظار از دومین انتخاب خوب خود را از دست داده است؛ به‌طور مثال با انتخاب کاشتن گندم، منافع کاشتن توت‌فرنگی را دیگر در آن سال نخواهد داشت. فراموش نکنید که او نمی‌توانست هم‌زمان هر دو را انتخاب کند و به ناچار باید از فهرست خود یکی را انتخاب می‌کرد. مقدار منافع از دست داده گزینه دوم، هزینه فرصت انتخاب گزینه اول (گندم) است. اقتصاددانان به این هزینه مهم «هزینه فرصت» می‌گویند که برخی در محاسبات هزینه - فایده لحاظ نمی‌کنند.

شکل زیر، نشان می‌دهد که از زمین چه استفاده‌هایی می‌توان به عمل آورد. محل خالی را با پیشنهاد خود پر کنید. همچنین با در نظر گرفتن اولویت‌های شهر خود، آنها را به ترتیب شماره گذاری کنید و هزینه فرصت انتخاب خود را تعیین کنید.

تعریف علم اقتصاد

با توجه به آنچه گفته شد، علم اقتصاد دربارهٔ چگونگی انتخاب و تصمیم‌گیری انسان در زندگی اقتصادی خویش مطالعه می‌کند و به نوعی «علم انتخاب» است. تصمیماتی که انسان در مورد مسائل اقتصادی می‌گیرد، عمدتاً در نیازها و خواسته‌های نامحدود او ریشه دارد و باید از طریق به‌کارگیری منابع و امکانات محدود و در دسترس، عملی شوند؛ پس می‌توان علم اقتصاد را به این صورت تعریف کرد:

«علم اقتصاد، علم انتخاب است و رابطهٔ بین منابع و عوامل تولید کمیاب (که موارد استفاده مختلف دارند) و نیازهای نامحدود بشر را مطالعه و بررسی می‌کند و با ارائهٔ بهترین انتخاب‌ها، رفتارهای فردی و جمعی انسان را مدیریت می‌کند.»

این تعریف دقیقاً در برگیرندهٔ سه نکتهٔ مهم است که عبارت است از: «نامحدود بودن نیازها»، «کمیابی منابع» و «امکان مصارف متعدد منابع»؛ از این رو، می‌توان گفت «هدف علم اقتصاد، راهنمایی انسان برای بهترین انتخاب و به‌کارگیری بهترین روش به‌منظور استفاده از منابع و امکانات خویش است.»

از آنجا که تغییر در اطلاعات، انگیزه‌ها، توانایی‌ها، توزیع برابر یا نابرابر فرصت‌ها، انتخاب‌ها و تصمیمات دیگران و... در انتخاب‌های انسان تأثیر دارد، علم اقتصاد خود را به مطالعه این موارد نیز موظف می‌داند.

علم اقتصاد دربارهٔ چه موضوعاتی بحث می‌کند؟

در هر یک از علوم بشری، دانشمندان با استفاده از روش‌ها و آزمایش‌های مرتبط و مناسب دربارهٔ موضوعات و مسائل خاصی مطالعه می‌کنند؛ مثلاً در علم شیمی، شیمی‌دان‌ها دربارهٔ مواد مختلف و تأثیر آنها بر یکدیگر مطالعه می‌کنند؛ زیست‌شناس‌ها در مورد وضعیت گونه‌های مختلف جانداران مطالعه می‌کنند.

دانشمندان علوم اقتصادی هم موضوعات اقتصادی مانند تولید، مصرف، توزیع، تجارت، قیمت، رشد و پیشرفت، فقر، مالیات و... را با روش‌های علمی مورد مطالعه قرار می‌دهند. دانش اقتصاد با دقت دربارهٔ انواع منافع و هزینه‌ها کمک می‌کند انسان‌ها، سازمان‌ها و کشورها در استفاده از منابع و امکاناتشان بهترین‌ها را انتخاب کنند. نتیجه این تلاش فکری، پدید آمدن «اندیشهٔ اقتصادی» است. با گسترش و پیشرفت تمدن بشری، اندیشهٔ اقتصادی بشر نیز تکامل بیشتری یافت و با عنوان «علم اقتصاد» در

جایگاه یکی از مهم‌ترین دانش‌های بشری و علوم دانشگاهی قرار گرفت.

علم اقتصاد مانند هر علم دیگری دربارهٔ موضوعات معینی با روش‌های خاصی بحث می‌کند و برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های مشخصی طراحی شده است.

برخی از سؤالات و دغدغه‌هایی که اقتصاددانان به آنها می‌پردازند، عبارت است از:

– چگونه مردم در مورد خریدن یا نخریدن یک کالا تصمیم می‌گیرند؟ چگونه مقدار کالایی را که باید بخرند، تعیین می‌کنند؟

– چگونه تولیدکنندگان دربارهٔ تولید یا میزان تولید هر کالا تصمیم می‌گیرند؟

– چرا قیمت بعضی کالاها افزایش می‌یابد اما قیمت بعضی ثابت می‌ماند یا حتی کاهش می‌یابد؟

چرا گاهی تورم افزایش بیشتری می‌یابد؟

– چرا بعضی مؤسسات تولیدی به سودهای سرشار دست می‌یابند اما بعضی دیگر ضرر می‌کنند و حتی ورشکسته می‌شوند؟

– چرا در بعضی کشورها، تولید، زیاد و در بعضی کم است؟ چرا رشد اقتصادی بعضی کشورها با ثبات و بعضی دیگری بی‌ثبات است؟

– آثار و پیامدهای انتخاب نسل فعلی (در مصرف بی‌رویه انرژی یا تخریب محیط‌زیست) بر انتخاب‌ها و رفاه نسل بعدی چیست؟

– انتخاب‌های ملت‌ها و کشورها بر زندگی آنها و فرزندانشان چه تأثیری داشته است؟

این پرسش‌ها و بسیاری از پرسش‌های مشابه دیگر در محدودهٔ مطالعات اقتصادی قرار می‌گیرد. البته همه این مسئله‌ها و موضوعات، ابعاد اجتماعی، فرهنگی، تاریخی، روان‌شناختی، حقوقی و سیاسی و... هم دارد و صرفاً اقتصادی نیست. اقتصاددانان با همکاری دانشمندان رشته‌های مختلف تلاش می‌کنند تا برای هر یک از این پرسش‌ها، پاسخ مناسب و منطقی ارائه کنند.

برخی موضوعات مورد بحث علم اقتصاد به طور درهم در جدول زیر آمده است.
طبق نمونه آنها را پیدا کنید و در جای مناسب بنویسید.

س	د	ب	س	ا	ن	د	ا	ر	ت	الف	ارز	ت	_____	و	_____
ر	م	د	ق	ص	ت	ق	ا	ض	ا	ب	ق	_____	ع	_____	
م	ا	ل	ی	ا	ت	و	ل	ی	د	پ	د	_____	ت	_____	
ا	ل	و	م	ب	و	د	ج	ه	ر	ت	م	_____	م	_____	
ی	ی	ا	ت	ا	ز	و	ا	ی	ا	س	ت	_____	ب	_____	
ه	ا	ر	و	ن	ی	ن	ر	ج	م						
گ	ت	ز	س	ک	ع	ر	ض	ه	د						
ذ	پ	س	ا	ن	د	ا	ز	ن	ی						
ا	س	م	ص	ر	ف	ک	ر	د	ش						
ر	ت	د	ج	و	ا	ر	د	ا	ت						
ی	و	ر	و	ن	ت	و	س	ع	ه						

اهمیت علم اقتصاد

امروزه علم اقتصاد جایگاه والایی بین مجموعه دانش و معارف بشری دارد. رشته اقتصاد در معتبرترین دانشگاه‌های جهان به عنوان یک رشته تحصیلی مهم مورد توجه است و جزء انتخاب‌های اول دانش‌آموزان نخبه و مستعد برای ورود به دانشگاه به شمار می‌رود؛ چرا که هم عمق علمی زیادی دارد و هم به دلیل نیاز مؤسسات دولتی و نیز شرکت‌ها و مؤسسات خصوصی به خدمات و مطالعات اقتصاددانان از بازار کار خوبی برخوردار است. در این دانشگاه‌ها، رشته اقتصاد با تخصص‌های گوناگون و متنوع تدریس می‌شود. دانشگاه‌ها سعی می‌کنند با تربیت کارشناسان برجسته اقتصادی، اعتبار علمی خود را در مقایسه با سایر دانشگاه‌ها افزایش بدهند.

همچنین، امروزه نشریات علمی فراوانی در رشته اقتصاد و گرایش‌های مختلف آن منتشر، و

مقالات علمی بسیار زیادی در این عرصه نوشته می‌شود؛ اینها بدین معناست که در جهان امروز اهمیت علم اقتصاد و متخصصان این رشته روزبه‌روز بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد.

اقتصاد و آموزه‌های اسلامی

دین اسلام به عنوان دینی کامل در پی سعادت واقعی و کامل انسان‌هاست و دنیا و آخرت را همراه با هم مورد توجه قرار می‌دهد^۱؛ به عبارت دیگر با اینکه ارتقای معنوی انسان و خداگونه شدن او را مدنظر قرار داده است و تلاش می‌کند انسان را از اسیر مادیات شدن و دل بستن به دنیا برهاند، بی‌اعتنایی به مسائل دنیوی و اقتصادی را قبول ندارد و به‌دست آوردن آخرت را در گروی از دست دادن و کنار گذاشتن دنیا نمی‌بیند. از ویژگی‌های مهم اسلام این است که عبادت را صرفاً به رابطه فرد با خدا محدود نمی‌کند و به همه ارتباطات و پیوندهای افراد با یکدیگر (از جمله روابط اقتصادی) هم رنگ عبادت می‌زند. اسلام در دسترس نبودن معاش را خطری می‌داند که اعتقادات انسان را تهدید می‌کند^۲. از نظر اسلام، تلاش برای رفع فقر و رسیدن به رفاه و توانگری مادی پسندیده است. فردی که برای ارتقای سطح زندگی خانواده یا هموعانش می‌کوشد، همانند کسی که در راه خدا جهاد می‌کند، شایسته تقدیر است^۳؛ بدین ترتیب از نظر اسلام، اقتصاد در زندگی فرد اهمیت ویژه‌ای دارد؛ اما عقل انسان را به تنهایی برای موفقیت و رسیدن به هدف کافی نمی‌داند. دلیل فرستادن پیامبران و فلسفه ارائه دین هم همین است؛ به همین دلیل با در نظر گرفتن سعادت بشر و نیازهای واقعی آن، اهداف، برنامه‌ها، قوانین و روش‌هایی را معرفی می‌کند تا انسان‌ها با هزینه کمتر به پیشرفت و سعادت برسند. قرآن تأکید می‌کند که رفع همه مشکلات انسان (حتی مشکلات و نیازهای مادی وی) در گروی عمل به آموزه‌های الهی است. پیامبران الهی مبارزه با ظالمان، استثمارگران و سوء استفاده‌کنندگان از انسان را که در عرصه اقتصادی بیشتر مشاهده می‌شود در سرلوحه برنامه‌های خود داشتند و تلاش برای رفع محرومیت‌ها، برخورداری از فرصت‌ها، و حفظ کرامت انسانی را وظیفه خود می‌دانستند.

تمامی آنچه اسلام در قالب تأکید بر اخلاق و احکام اقتصادی ارائه کرده، چراغ راه و تکمیل‌کننده فرایندی است که عقلانیت اقتصادی برای رسیدن به اهداف خود بدان‌ها نیازمند است.

علاوه بر این، یکی از علت‌های توجه اسلام به اقتصاد، اهمیت روزافزون مسائل اقتصادی در

۱- ربنا اتنا فی الدنيا حسنه و فی الاخره حسنه (قرآن کریم؛ سوره بقره، آیه ۲۰۱).

۲- من لا معاش له، لا معاد له (بحار الانوار؛ جلد ۵، ص ۲۹۵).

۳- الکاد علی عیاله، کالمجاهد فی سبیل الله (بحار الانوار؛ جلد ۹۶، ص ۳۲۴).

اجتماع و حیات جمعی انسان‌ها، و تأثیر عوامل اقتصادی بر همه جنبه‌های زندگی فرد، خانواده و جامعه – اعم از اجتماعی، سیاسی و فرهنگی – است. کشوری که وضعیت اقتصادی آن نابسامان باشد و نتواند پایه‌های بقیه کشورهای دنیا در مسیر پیشرفتی همه جانبه حرکت کند، بسیار آسیب پذیر، و از نظر اجتماعی و سیاسی به بحران‌های گسترده دچار می‌شود. چنین جامعه‌ای نمی‌تواند با اتکا به فرهنگ ملی خود، مسیر آینده خویش را تعیین کند و به شدت تحت تأثیر اقتصادهای مهاجم قرار می‌گیرد؛ از این رو، جامعه اسلامی برای حفظ هویت و استقلال سیاسی و فرهنگی خود، باید به رشد و پیشرفت اقتصادی به مثابه یکی از مهم‌ترین ابزارها در این مسیر توجه کند.

چند مفهوم اولیه

۱- کالا: شیئی با ارزش اقتصادی و بازاری است که برای تأمین نیاز یا خواسته‌ای تولید می‌شود؛ مثلاً انسان نیاز به غذا را از طریق مصرف محصولات غذایی برطرف می‌کند. لوازم التحریر، لباس، دارو، اسباب بازی، پارچه، انواع میوه و ... همه کالا هستند؛ برای به دست آوردن این کالاها باید به تولیدکنندگان و عرضه‌کنندگان آنها پول بپردازیم. کالا مفهومی اقتصادی است بنابراین اشیایی که در بازار خرید و فروش نمی‌شود، کالا به شمار نمی‌رود.

۲- خدمات: آنچه انسان در مقابل پول خریداری می‌کند و به وسیله آن نیازها یا خواسته‌هایش را برطرف می‌سازد و غیر ملموس و غیر فیزیکی است، خدمات نام دارد؛ برای مثال، انسان به دانستن نیاز دارد و برای رفع این نیاز باید به مؤسسات آموزشی مراجعه، و با پرداخت پول یا مالیات، آموزش مورد نیاز خود را خریداری کند. در این مثال، او کالای ملموسی را خریداری نکرده، اما در برابر پولی

که پرداخت کرده، مابه‌ازای ناملموسی را دریافت کرده و بر دانسته‌های خود افزوده است. خدماتی که معلمان، پزشکان، رانندگان و مشاوران حقوقی ارائه می‌کنند نیز از این نوع است.

فعالیت ۱-۷

چند نمونه از کالاها و خدماتی را فهرست کنید که در طول یک ماه مورد استفاده خانواده شما قرار می‌گیرد.

۳- کالاهای مصرفی و واسطه‌ای: کالاهایی که در بازار عرضه می‌شود و به فروش می‌رسد، ممکن است توسط مصرف‌کنندگان نهایی خریداری شود و به مصرف برسد که به آنها «کالای مصرفی» می‌گوییم؛ اما هرگاه تولیدکنندگان دیگری برای ادامهٔ فرایند تولید و تبدیل آنها به کالاهای مختلف دیگر، آنها را خریداری کنند و مورد استفاده قرار دهند، آنها را کالای واسطه‌ای می‌نامیم؛ به عبارت دیگر برخی کالاها و یا خدمات، هر چند خروجی یک کارخانه یا بنگاه تولیدی است، اما هنوز در فرایند تولید و تکمیل است و در بنگاه تولیدی دیگری به عنوان ورودی بکار برده می‌شود؛ برای مثال گوجه فرنگی‌ای که خانوارها تهیه می‌کنند و به مصرف می‌رسانند، «کالای مصرفی» است، اما وقتی همان گوجه فرنگی توسط کارخانه‌ها خریداری می‌شود و برای تولید کالاهای دیگر مثل رب گوجه فرنگی به کار می‌رود، «کالای واسطه‌ای» نام دارد.

فعالیت ۸-۱

پنج مورد کالای واسطه‌ای نام ببرید.

۴- کالاهای بادوام و بی‌دوام: برخی کالاها، خودشان مصرف نمی‌شوند بلکه در طول زمان، خدمات آنها مورد مصرف قرار می‌گیرد؛ مثل اتومبیل و یخچال؛ به این کالاها، در اقتصاد، «کالای بادوام» گویند. در غیر این صورت، کالاها بی‌دوام‌اند، مثل نان و مواد غذایی. کالاهای بادوام

با یک بار مصرف، تمام نمی‌شوند. اگر کالاهای بادوام در فرایند تولید و به وسیلهٔ بنگاه‌های تولیدی به کار گرفته شوند، «کالای سرمایه‌ای» نامیده می‌شوند.

۵- کالای سرمایه‌ای: به کالاهای بادوامی که در فرایند تولید از سوی نیروی انسانی به کار گرفته می‌شود، کالای سرمایه‌ای گویند. یخچال در منزل، کالای بادوام مصرفی و یخچال در مغازه بستنی فروشی، کالای سرمایه‌ای است. تراکتور، ماشین آلات کارخانه‌ها و ابزار تولیدی، مثال‌های دیگر کالای سرمایه‌ای است.

۶- کالای ضروری و تجملی: کالاهای تولیدی یا برای تأمین نیازهای اولیه (مانند خوراک، پوشاک و مسکن) یا برای تأمین نیازهای کم اهمیت‌تر (مانند نورافشان^۱ و فرش‌های گران‌قیمت) مصرف می‌شود. مصرف‌کننده، میزان اهمیت کالا را با حساسیت خود نسبت به قیمت نشان می‌دهد. اگر فردی به‌رغم تغییر زیاد قیمت کالا در بازار، مصرف آن را تغییر ندهد به اصطلاح اقتصادی «کالای ضروری» است (مثل نمک و دارو) و اگر فرد با کوچک‌ترین تغییر در قیمت، مصرف کالایی را تغییر دهد، اصطلاحاً آن کالا، «کالای تجملی» نام دارد. با این تعریف مشاهده می‌شود که ضروری یا تجملی بودن کالا مفهومی اقتصادی است و از فردی به فرد دیگر، از زمانی به زمان دیگر و از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت خواهد بود.

بازیگران و فعالان عرصهٔ اقتصاد

در عرصهٔ اقتصاد، افراد، خانوارها، سازمان‌ها و مؤسسات، دولت‌ها و حتی مؤسسات بین‌المللی یا چند ملیتی، فعالیت می‌کنند. هر یک از اینها، نقش و وظیفه‌ای دارند. افراد، خانواده‌ها یا شرکت‌ها، انواع مؤسسات انتفاعی یا غیرانتفاعی، خیریه‌ها، و... در تولید محصولات و یا مصرف آنها و مبادله با یکدیگر نقش ایفا می‌کنند، اینها «بازیگران خرد» اقتصاد هستند. به دولت که برای ایجاد نظم و انضباط و نظارت بر عملکرد اقتصاد با تأمین برخی نیازهای عمومی (مثل دفاع نظامی) فعالیت می‌کند، «بازیگر کلان» می‌گویند. اگر در بررسی خود از سطح جامعه فراتر برویم و صحنه بین‌المللی و جهانی را در نظر بگیریم، ملاحظه می‌کنیم که کشورها (بازیگران کلان) با یکدیگر روابط و مبادلات مختلف تجاری و اقتصادی دارند و البته در سطح جهان نیز نهادهایی نیاز است که با کمک آنها روابط اقتصادی بین کشورها بیشتر رونق بگیرد و حقوق همهٔ طرف‌های درگیر در تجارت جهانی حفظ شود. در نتیجه سازمان‌های اقتصادی

۱- واژهٔ مصوب فرهنگستان به‌جای لوستر

بین‌المللی و جهانی یا منطقه‌ای هم مورد نیازند.

برای اقتصاددانان مهم است چه در عرصه داخلی و چه در عرصه خارجی، توانایی و قابلیت‌های بازیگران به خوبی رشد کرده؛ تقسیم کار درست و تعامل، همکاری و هم افزایی بیشتر بین آنها شکل گرفته باشد و فعالیت‌های یکدیگر را خنثی نکنند؛ بدین ترتیب مثل یک گروه موفق عمل می‌کنند.

پرسش

- ۱- منظور از داشتن «قابلیت مصارف متعدد» منابع و امکانات چیست؟
- ۲- چرا افراد باید در میان خواسته‌های خود به انتخاب دست بزنند؟
- ۳- اقتصاد چیست؟ دیدگاه اسلام نسبت به اقتصاد چگونه است؟
- ۴- بین وضعیت اقتصادی و استقلال فرهنگی - سیاسی جامعه چه ارتباطی است؟
- ۵- زمانی داشتن تلفن همراه کالایی تجملی بود. اساسی و ضروری بودن تلفن همراه یا تجملی بودن آن، چگونه تعیین می‌شود؟
- ۶- هزینه فرصت بیانگر چه چیزی است؟ این اصل چگونه در تصمیم‌گیری درست به ما کمک می‌کند؟
- ۷- فعالان اقتصادی خرد، کلان و بین‌المللی را نام ببرید.

فصل دوم

تولید

آیا منابع و امکانات طبیعت به طور مستقیم مورد استفاده قرار می‌گیرد؟

انسان قدرت خلق اشیا را ندارد؛ اما می‌تواند آگاهانه و با برنامه‌ریزی و تلاش خود در مواد، و محیط پیرامون خود تغییر ایجاد و تولید کند. در نتیجه برخلاف حیوانات، انسان‌ها در طول تاریخ به‌طور روز افزونی مصنوعات و محصولات مختلفی تولید کرده و تمدن‌ها ساخته‌اند.

انسان برای تهیه کالا و خدمات مورد نیاز خود با استفاده از منابع و امکانات، به کار و تلاش نیاز دارد؛ به عبارت دیگر، این منابع به گونه‌ای که هست نمی‌تواند مورد استفاده قرار گیرد و نیازهایمان را برطرف کند؛ بلکه باید با برخی اقدامات و ایجاد ارزش مصرفی و مبادلاتی، به کالاها و خدماتی تبدیل شود که می‌تواند نیازهای ما را برآورده کند. این سلسله اقدامات همان «تولید» است.

از طریق فعالیت‌های تولیدی، کالاها و خدمات مورد نیاز افراد و جوامع تهیه می‌شود. محصولات کشاورزی، محصولات صنعتی و فناوری‌ها و محصولات دانش بنیان، حتی فکر و نوآوری‌ها، همه و همه حاصل فعالیت‌های تولیدی است.

فعالیت ۱-۲

برای اینکه هر کالایی آماده مصرف شود، چه مرحله‌ای را باید طی کند؟ این مراحل را فهرست کنید.

تولیدکنندگان

همه فعالان اقتصادی به نوعی تولیدکننده محصول (کالا یا خدمات) هستند؛ به عنوان مثال کشاورزان و صنعتگران، کالا تولید می کنند. تعمیرکاران، رانندگان، کارکنان دولت، مشاوران و متخصصان، بانک‌ها، بیمه‌ها و زنان خانه‌دار خدمات تولید می کنند. تولیدکنندگان با فعالیت خود، ارزش افزوده ایجاد می کنند. تولید و رسیدن به محصول چندگونه است.

انسان محصول آماده طبیعت را مستقیماً برداشت می کند بدون اینکه کاری روی آن انجام دهد؛ مثل بهره‌برداری از علف مراتع، چوب جنگل‌ها، معادن و یا ماهی دریاها. این اقدام را، که موجب مالکیت فرد می شود، «حیازت» می نامند. بدون این، اولین تولید انسان ممکن نبوده است؛ به طور مثال اولین انسانی که گندم کاشت، بذر گندم را از گندم‌های خودروی وحشی به دست آورده بود. در نوع اول تولید، انسان با در اختیار داشتن منابع و محصولات طبیعی، و همچنین با کار خود و استفاده از ابزار، منابع طبیعی را به تولید می رساند؛ مثل زراعت، باغبانی و پرورش ماهی. به این نوع از تولید «احیا» می گویند.

نوع دوم از تولید، که «صنعت» نام دارد از ترکیب و تبدیل مواد حیازت شده و یا محصولات به دست آمده از احیای منابع طبیعی و ایجاد ارزش مصرفی یا مبادلاتی در آنها به دست می آید؛ مثل صنایع غذایی، پوشاک، پتروشیمی و...

نوع سوم تولید، تولید محصولاتی است که محسوس و ملموس نیست و به عبارت امروزی «محصولات نرم» به شمار می رود. به این دسته از تولیدات هم، که قبلاً توضیح داده شد، «خدمات» می گویند.

برای روشن شدن موضوع و چگونگی این ارتباط به این مثال توجه کنید :

یک مؤسسه تولیدی به بهره‌برداری از معادن آهن اقدام می کند (استخراج سنگ آهن). مؤسسه دوم سنگ آهن را در مرحله اولیه فرآوری به نرمة سنگ آهن و سپس به گندلک (آهن اسفنجی) تبدیل، و آن را به مجتمع فولادسازی عرضه می کند. مؤسسه سوم گندله‌ها را به محصولات فولادی از جمله ورق فولادی، تبدیل می کند. ورق‌های فولادی را کارخانه اتومبیل‌سازی خریداری می کند و با استفاده از آنها قطعات مختلف بدنه اتومبیل را تهیه می کند. در نهایت، اتومبیل به بازار عرضه می شود و در اختیار مصرف‌کنندگان قرار می گیرد.

در مثال فوق مراحل تولید را می بینید. در هر مرحله بر ارزش محصول، افزوده می شود. هر مؤسسه‌ای بر روی محصول مؤسسه قبلی کار، و «ارزش افزوده» ایجاد می کند.

انگیزه تولیدکنندگان

نانوایان، خواربارفروشان، رانندگان تاکسی و صنعتگران، روزانه به کار و تولید مشغول هستند و نیازهای مشتریان خود را تأمین می‌کنند. انگیزه آنان از تولید چیست؟

بی‌تردید انگیزه بسیاری از تولیدکنندگان کالاها و خدمات، برطرف کردن نیازهای خود و خانواده و تأمین منافع شخصی است. با رشد بیشتر عقلی، افراد به منافع ملی و اجتماعی نیز می‌اندیشند و اهداف والاتری را نیز دنبال می‌کنند. بنابراین انگیزه بیشتر انسان‌ها در فعالیت‌های روزمره خود، کسب روزی حلال، خدمت به هم‌نوعان و آبادانی و موفقیت کشور است که «عبادت» تلقی می‌شود و ارزش بسیاری دارد؛ بدین ترتیب، راننده تاکسی در پایان یک روز تلاش می‌تواند با رضایت خاطر ناشی از یک روز خدمت به هم‌سهریان و هم‌نوعان خود به خانه برود یا خواربارفروش از اینکه کالای مورد نیاز مردم را تهیه کرده و در اختیارشان قرار داده است، احساس رضایت خاطر خواهد کرد.

در نتیجه، مجموعه‌ای از انگیزه‌های شخصی و خانوادگی مثل کسب درآمد و انگیزه‌های انسانی و ملی در تداوم و توسعه تولید دخیل است.

تولیدکنندگان و مؤسسات اقتصادی براساس انگیزه‌های خود به دو دسته عمده «انتفاعی» و «غیرانتفاعی» تقسیم می‌شوند.

فعالیت ۲-۲

در مورد انگیزه‌های تولیدکنندگانی که می‌شناسید (مدرسه‌سازان و نانوای محله و ...) بحث کنید.

عوامل تولید

تولیدکنندگان برای انجام فعالیت‌های تولیدی خویش به ورودی‌های مختلفی نظیر نیروی کار، مواد اولیه، تجهیزات و سایر ملزومات نیازمندند که به آنها «نهادهای تولید» یا «عوامل تولید» می‌گویند. بدیهی است که تولیدکنندگان کالاهای مختلف به نهاده‌های متفاوتی نیاز دارند؛ برای مثال، یک مؤسسه تولید محصولات کشاورزی، به زمین کشاورزی، نیروی کار، آب، کود، انبار و سردخانه نیاز دارد؛ در حالی که یک مؤسسه تولید محصولات صنعتی به نیروی کار، ماشین‌آلات، مواد اولیه و نظایر آن نیازمند است.

به طور کلی، عوامل تولید را می‌توان به سه دسته اصلی منابع طبیعی، عوامل انسانی و سرمایه تقسیم کرد.

۱- منابع طبیعی: در جریان تولید کالاها و خدمات از امکانات و منابعی استفاده می‌کنیم که خداوند از طریق طبیعت در اختیار ما قرار داده است. در فعالیتهای کشاورزی، زمین و در فعالیتهای صیادی، دریا مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. در فعالیتهای صنعتی نیز از مواد خامی استفاده می‌شود که از معادن استخراج می‌شود. همه این عناصر جزء منابع طبیعی شناخته می‌شود. اقتصاددانان این مجموعه را با عنوان «زمین» معرفی می‌کنند.

۲- سرمایه: انسان برای بهره‌برداری از منابع طبیعی علاوه بر کار به سرمایه نیز نیازمند است. سرمایه به دو دسته «سرمایه فیزیکی» (ابزار، تجهیزات و ماشین‌آلات تولید) و «سرمایه مالی» (پولی که به صورت منابع مالی وارد تولید شده است) تقسیم می‌شود.

به کالاهای بادوام سرمایه‌ای که در جریان تولید به کار گرفته می‌شود، «سرمایه فیزیکی» می‌گویند. تراکتور برای کشاورز و کامیون برای شرکت‌های حمل‌ونقل، سرمایه فیزیکی است. کالاهای سرمایه‌ای در طول زمان بادوام است و خدمات آنها در جریان تولید مورد استفاده قرار می‌گیرد و تولیدکننده با آنها ارزش افزوده ایجاد می‌کند.

سرمایه مالی صرف خرید یا اجاره سرمایه‌های فیزیکی، زمین و یا پرداخت دستمزد به عوامل انسانی می‌شود. دقت کنید سرمایه مالی مستقیماً در تولید نقش ندارد بلکه با تبدیل به عوامل تولید دیگر به تولید کمک می‌کند.

۳- عوامل انسانی: تولید و فراهم آوردن محصولات مورد نیاز با استفاده از منابع طبیعی، نیازمند کار و تلاش انسان است؛ به عبارت دیگر تا تلاش انسان نباشد، منابع بیکران و باارزش طبیعت امکان استفاده پیدا نمی‌کند؛ به همین دلیل، نقش عوامل انسانی در جریان تولید بی‌بدیل و بسیار مهم است.

عوامل مولد انسانی شامل نیروی کار (کارگر ساده)، کارفرما (صاحب کسب و کار و محصول)، مدیر، متخصص و کارآفرین^۱ است. گاهی از متخصصان به عنوان «سرمایه انسانی» یاد می‌شود^۲. اگر چه هر یک از عوامل تولید در جای خود دارای اهمیت است و نقش و تأثیر هیچ یک را نمی‌توان انکار کرد، اما انسان نسبت به سایر عوامل تولید از اهمیت خاصی برخوردار است و به عنوان

۱- کارآفرین، نوآور و خطرپذیر است. در هر کسب و کاری نوآوری ضرب در خطرپذیری، میزان کارآفرینی را نشان می‌دهد.

۲- سرمایه‌های اجتماعی (شامل اخلاق، وفای به عهد، صداقت، احترام به قانون و...) و سرمایه معنوی (مثل دین و اعتقادات) هم

از دیگر انواع سرمایه به شمار می‌رود که مورد توجه اقتصاددانان است.

برترین عامل تولید به شمار می‌رود؛ زیرا وظیفه ترکیب سایر عوامل تولید را نیز برعهده دارد. همچنین سرمایه فیزیکی (یا ابزار تولید) در واقع حاصل کار گذشته انسان‌ها است.

سازمان تولید

«سازمان تولید» جایگاه و نقش هر یک از عوامل تولید را تعیین می‌کند. بحث سازمان تولید در واقع پاسخ به این سؤال است که تولیدکننده و صاحب اصلی محصول تولیدی چه کسی است؟ در این زمینه دو حالت را می‌توان در نظر گرفت:

گاهی سازمان تولید، مشارکتی است و همه عوامل تولید صاحب محصول هستند. در این صورت همه با هم در فرایند تولید مشارکت می‌کنند و محصول یا ارزش محصول به طور مساوی و یا با نسبتی تقسیم می‌شود که به توافق رسیده‌اند؛ برای مثال صاحبان زمین، بذر، تراکتور و نیروی کار همه با هم، یک واحد تعاونی کشت و صنعت راه‌اندازی می‌کنند و به تولید گندم می‌پردازند و عواید را نیز بین خود تقسیم می‌کنند؛ مثل سازمان‌ها و شرکت‌های تعاونی و سهامی.

گاهی هم مالکیت کسب و کار تولیدی متعلق به یک نفر است؛ مثلاً صاحب سرمایه یا زمین به تنهایی مسئولیت تولید را برعهده می‌گیرد در این صورت تمام منافع، خطر (ریسک) و هزینه‌های تولید برعهده صاحب تولید است و سایر عوامل تولید، دستمزد یا اجاره می‌گیرند؛ مثل شرکت‌های شخصی.

نیروی انسانی ماهر (سرمایه انسانی)

نیروی انسانی نیمه‌ماهر

نیروی انسانی ساده

بدین ترتیب، انواع سازمان‌های تولیدی به سازمان‌های تعاونی، خصوصی، سهامی خاص و

سهامی عام تقسیم می‌شود. بدیهی است توزیع درآمد بین عوامل تولید در هر صورت باید عادلانه و بر اساس میزان مشارکت آنها در تولید و قبول خطر باشد.

دقت کنید در اقتصاد اسلامی عوامل انسانی هم می‌تواند «صاحب تولید» شود و هم می‌تواند دستمزد بگیرد و در سود و زیان شریک نشود. در واقع به دلیل اهمیت انسان، دو انتخاب به وی داده شده است؛ اما صاحب سرمایه مالی یا به صورت قرض الحسنه در تولید مشارکت می‌کند و اجر الهی و اجتماعی می‌برد و یا به عنوان صاحب کار در سود و زیان شریک می‌شود؛ به عبارت دیگر سرمایه مالی (پول) نمی‌تواند مانند سرمایه فیزیکی (تراکتور) اجاره بگیرد؛ چرا که ربا محسوب می‌شود و ربا در اسلام حرام است.

هزینه تولید

تولیدکنندگان برای تولید محصولات خود - اعم از کالاها یا خدمات - به ناچار باید هزینه کنند. آنها باید محلی را به عنوان کارگاه، مغازه یا دفتر کار و همچنین ماشین آلات و سایر ابزارها و سرمایه‌های فیزیکی را خریداری یا اجاره کنند و نیز مواد اولیه را بخرند و تعدادی کارگر و کارمند را نیز به استخدام خود در آورند. مبالغی را که تولیدکنندگان برای تولید، صرف می‌کنند، «هزینه‌های مستقیم تولید» می‌نامند؛ برای مثال تولیدکننده گندم تا قبل از رسیدن به عایدی و خرمن، هزینه‌هایی را متقبل می‌شود. این هزینه‌ها در واقع همان پول‌هایی است که برای خرید یا اجاره عوامل تولید به صاحبان آنها می‌پردازد؛ زمین را در اختیار می‌گیرد تا در آن به فعالیت کشاورزی بپردازد. در مقابل به صاحب زمین، که ممکن است یک شخص خاص یا دولت - به عنوان نماینده کل جامعه - باشد، «اجاره» می‌پردازد و یا نیروی انسانی را به کار می‌گیرد و در مقابل به کارگران و کارمندان خود «مزد» یا «حقوق» می‌پردازد. همچنین از سرمایه فیزیکی (تراکتور یا گاوآهن و گاو) برای فعالیت تولیدی خود استفاده می‌کند و قیمت یا اجاره ابزار تولید را نیز به صاحبان آن می‌پردازد؛ بدین ترتیب در پایان تولید، همه محصول و سود و زیان هر چه باشد به صاحب کار (یا صاحب کاران) می‌رسد.

فعالیت ۲-۳

۱- به رساله عملیه مرجع تقلید خود مراجعه، و تحقیق کنید آیا
الف) عامل انسانی می‌تواند در زیان شریک شود.

ب) ابزار تولید می‌تواند در محصول و عایدی نهایی شریک شود؟
 ۲- به سیاست اول از سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی مراجعه کنید و بر اساس مطالب این درس راهکارهایی را پیشنهاد دهید.

درآمد و سود

تولیدکنندگان با فروش محصولات خود درآمد به دست می‌آورند. اگر میزان درآمد از هزینه بیشتر باشد، می‌گوییم تولیدکننده از فعالیت خود سود برده است. بدیهی است میزان سود برابر است با تفاوت درآمد و هزینه:

$$\text{کل محصول} \times \text{قیمت} = \text{درآمد}$$

$$\text{هزینه‌های مستقیم} - \text{درآمد} = \text{سود حسابداری}$$

برای مثال، اگر تولیدکننده‌ای در طول یک دوره زمانی معین - مثلاً یک سال - برای فعالیت‌های تولیدی خود ده میلیون ریال هزینه کرده باشد و کالاهای تولید شده را دوازده میلیون ریال بفروشد، می‌گوییم دو میلیون ریال سود برده است.

اگر تولیدکننده، خودش مغازه یا ابزار تولید داشته باشد و با خودش کار کند به این عوامل تولید هزینه‌ای در ظاهر پرداخت نمی‌کند. هرچند تولیدکننده برای زمین یا تراکتور خود به ظاهر هزینه‌ای نپرداخته در واقع هزینه‌ای کرده است؛ چرا که می‌توانست آنها را به دیگری اجاره دهد و کسب درآمد کند؛ بنابراین نمی‌توان هزینه کل را بدون اینها محاسبه کرد. اقتصاددانان این هزینه غیرمستقیم را «هزینه فرصت»^۱ می‌نامند و هزینه‌های تولید را شامل هزینه‌های مستقیم و هزینه‌های فرصت می‌دانند.

$$\text{هزینه‌های مستقیم و غیرمستقیم} - \text{درآمد} = \text{سود اقتصادی (سود ویژه)}^۲$$

فعالیت ۲-۴

یک فرم اظهارنامه مالیاتی را بررسی، و به‌طور فرضی تکمیل کنید.

اگر درآمدهای به دست آمده از هزینه‌های تولید کمتر باشد، تولیدکننده دچار ضرر و زیان می‌شود. بنابراین تلاش می‌کند با افزایش درآمد و کاهش هزینه‌ها از وضعیت زیان، دوری کند. تولیدکننده‌ای که در

۱- در مورد چگونگی محاسبه هزینه فرصت مثال می‌زنیم. اگر صاحب زمین در استفاده از زمین خود پنج انتخاب داشته باشد که هر یک میزانی از عایدی را به وی می‌رساند قطعاً وی بیشترین عایدی را انتخاب می‌کند و زمین خود را به آن کار تخصیص می‌دهد. با این انتخاب وی دومین عایدی را از دست داده است. به میزان عایدی انتخاب دوم، «هزینه فرصت» می‌گویند. شخصی که تصمیم گرفته با تراکتور خود کار کند، دومین انتخاب (مثل اجاره دادن آن) را از دست داده است؛ بنابراین مبلغ اجاره تراکتور، هزینه فرصت وی محسوب می‌شود.
 ۲- در تکمیل فرم اظهارنامه مالیاتی، تولیدکنندگان سود ویژه خود را درج می‌کنند.

مثال قبل از او یاد شد، ممکن است بتواند با صرفه جویی و افزایش بهره‌وری^۱ (مثل پرهیز از استخدام نیروی کار غیرلازم یا صرفه جویی در مصرف مواد اولیه و انرژی و یا جلوگیری از ریخت و پاش‌ها)، هزینه‌های تولید را از سطح ده میلیون ریال به نه میلیون ریال کاهش دهد؛ بدون اینکه از میزان تولید بکاهد؛ به این ترتیب، او، یک میلیون ریال به سود خود اضافه کرده است.

از سوی دیگر، می‌تواند با بازاریابی برای محصولات خود، بازار خوبی فراهم کند و کالاهایش را با قیمت مناسب بفروشد. در این صورت تولیدکننده مورد نظر ما با تلاش خود می‌تواند میزان درآمد حاصل از فروش را از دوازده میلیون ریال در سال به دوازده و نیم میلیون ریال افزایش دهد و بدین ترتیب، نیم میلیون ریال به سود خود اضافه کند.

فعالیت ۵-۲

یک واحد تولیدی را در نظر بگیرید :

الف) تحقیق کنید این واحد تولیدی چه هزینه‌هایی دارد.

ب) به نظر شما، چگونه می‌توان سود این واحد تولیدی را افزایش داد؟

پرسش

- ۱- تولید را تعریف کنید.
- ۲- سود چیست و چگونه محاسبه می‌شود؟
- ۳- تولیدکنندگان برای جلوگیری از ضررهای کوتاه‌مدت یا بلندمدت خود چه اقداماتی انجام می‌دهند؟
- ۴- عوامل تولید را نام ببرید.
- ۵- آیا می‌توان یکی از عوامل تولید را از دیگر عوامل مهم‌تر دانست؟ چرا؟
- ۶- پولی که تولیدکنندگان برای خرید عوامل تولید می‌پردازند با چه عنوان‌هایی نصیب صاحبان عوامل تولید می‌شود؟
- ۷- هر کسب و کاری به چند صورت می‌تواند سازماندهی شود؟ توضیح دهید.

۱- بهره‌وری یعنی به دست آوردن بیشترین خروجی با کمترین ورودی. دو تولیدکننده که عوامل تولید یکسانی دارند، آنکه محصول بیشتری داشته باشد، بهره‌وری بیشتری داشته است.

بازار

آیا می‌دانید بازار چگونه شکل می‌گیرد؟

تفاوت انسان‌ها در توانایی‌ها موجب می‌شود که انسان به تنهایی قادر به تأمین همه نیازهای خود نباشد و نیازمند تعاون و همکاری با دیگران باشد. از سوی دیگر هر فرد در تولیدی تخصص می‌یابد و در اجتماع با یکدیگر تقسیم کار می‌کند؛ بنابراین، مبادله، معامله، خرید و فروش و تجارت مطرح می‌شود. در نتیجه افراد اجتماع را می‌توان در دو دسته «عرضه‌کننده» (تولیدکننده) و «تقاضاکننده» (مصرف‌کننده) در نظر گرفت. تعامل خوب بین این دو و تجارت سالم و عادلانه، موجب شکل‌گیری منافع دو سویه و بهبود زندگی همه می‌شود.

چگونگی تصمیم‌گیری و اقدام هر یک از تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان و نیز واکنش آنها نسبت به تغییرات وضعیت اقتصادی با عنوان «رفتار اقتصادی» شناخته می‌شود.

بررسی رفتار اقتصادی مصرف‌کنندگان

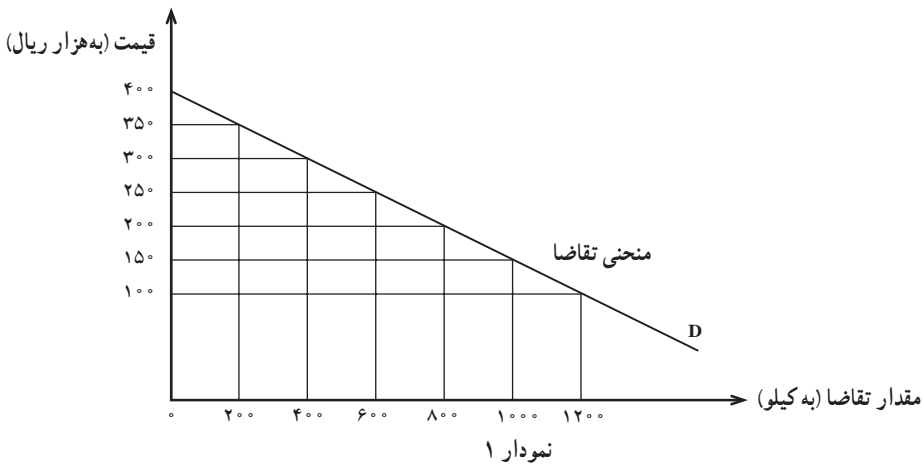
مصرف‌کنندگان کالا می‌خرند، و به عبارت دیگر تقاضا می‌کنند. تصمیم آنها در مورد مصرف کالا از عواملی مانند قیمت کالا، درآمد، سلیقه خودشان، تبلیغات و قیمت سایر کالاها تأثیر می‌پذیرد. با فرض ثابت بودن همه این عوامل جز قیمت کالا، با افزایش قیمت یک کالا، میزان مصرف یا خرید آن از سوی مصرف‌کنندگان غالباً کاهش می‌یابد. در مقابل با کاهش قیمت کالا، مقدار خرید آن افزایش می‌یابد؛

به عبارت دیگر، قیمت یک کالا و مقدار خرید آن به وسیله مصرف کنندگان با هم رابطه معکوس دارد. این مثال به تقاضا برای گوشت قرمز مربوط است:

جدول ۱

قیمت (به هزار ریال)	مقدار تقاضا (به کیلو)
۱۰۰	۱۲۰۰
۱۵۰	۱۰۰۰
۲۰۰	۸۰۰
۲۵۰	۶۰۰
۳۰۰	۴۰۰
۳۵۰	۲۰۰
۴۰۰	۰

جدول ۱، مقدار خرید گوشت قرمز را به ازای قیمت‌های مختلف نشان می‌دهد. این اطلاعات را می‌توان به صورت نمودار هم نشان داد. منحنی تقاضا، که نشان دهنده چگونگی رفتار اقتصادی مصرف کنندگان است در نمودار ۱ و با استفاده از اطلاعات جدول ۱ رسم شده است.

نزولی بودن منحنی تقاضا به این معناست که با افزایش قیمت یک کالا، مقدار تقاضای آن کاهش می‌یابد و در مقابل با کاهش قیمت، مقدار تقاضا افزایش می‌یابد.^۱

فعالیت ۳-۱

قیمت یک کالای خاص را در ماه‌های متفاوت سال یادداشت، و رابطه قیمت و مقدار تقاضای آن را بررسی کنید.
تحقیق کنید چرا کالایی در گذشته و یا در جامعه‌ای، تجملی و در زمانی و مکانی دیگر ضروری به شمار رفته است؟

بررسی رفتار اقتصادی تولیدکنندگان

تصمیم تولیدکنندگان در مورد میزان تولید کالا از عواملی چون سطح قیمت آن کالا، هزینه‌های تولید (قیمت‌های عوامل تولید) و پیش‌بینی تولیدکنندگان در مورد رونق یا رکود بازار تأثیر می‌پذیرد.

با بررسی رفتار تولیدکنندگان به این واقعیت پی‌می‌بریم که با افزایش قیمت یک کالا میزان تولید و عرضه آن افزایش می‌یابد؛ زیرا افزایش قیمت به معنای کسب منفعت بیشتر است و این امر تولیدکنندگان را تشویق می‌کند که بر میزان فعالیت خویش بیفزایند. همچنین، سبب می‌شود که تولیدکنندگان جدید نیز وارد میدان شوند و با امید به کسب سود به فعالیت پردازند. در نتیجه تولید و عرضه کالا افزایش می‌یابد.

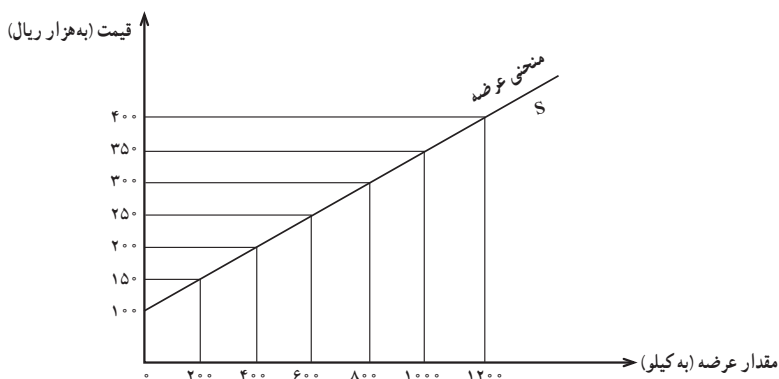
در جدول ۲، مقدار عرضه گوشت قرمز به ازای قیمت‌های مختلف نشان داده شده است. این اطلاعات را می‌توان به شکل نمودار نیز نشان داد. منحنی عرضه نشان‌دهنده چگونگی رفتار اقتصادی تولیدکنندگان است. این منحنی در نمودار ۲ و با استفاده از اطلاعات جدول ۲ رسم شده است.

۱- شیب منحنی تقاضا نشان‌دهنده میزان حساسیت مقدار تقاضای فرد نسبت به قیمت است. براساس شیب و همین درجه حساسیت، کالاها به دو دسته ضروری و تجملی تقسیم می‌شود. اگر شیب منحنی تقاضا زیاد باشد، یعنی عکس العمل مصرف‌کننده در برابر قیمت کم است که اصطلاحاً می‌گوییم کنش قیمتی تقاضا کم است که به آن، کالای ضروری می‌گوییم. کالای لوکس برعکس این حالت است.

جدول ۲

مقدار عرضه (به کیلو)	قیمت (به هزار ریال)
۰	۱۰۰
۲۰۰	۱۵۰
۴۰۰	۲۰۰
۶۰۰	۲۵۰
۸۰۰	۳۰۰
۱۰۰۰	۳۵۰
۱۲۰۰	۴۰۰

صعودی بودن منحنی عرضه به این معناست که با افزایش قیمت، مقدار عرضه گوشت قرمز افزایش خواهد یافت و در مقابل با کاهش قیمت، عرضه آن نیز کاهش می یابد.^۱

نمودار ۲

تعال و قیمت تعادلی

مواجهه تقاضاکننده و عرضه کننده، «بازار» را شکل می دهد. رفتار اقتصادی تولیدکنندگان و مصرف کنندگان باید هماهنگ باشد. در یک قیمت مشخص و ثابت، اگر تولیدکنندگان بیشتر از مقدار تقاضای مصرف کنندگان، گوشت قرمز تولید کنند به فروش آن مقدار اضافی موفق نخواهند شد (مازاد

۱- شیب منحنی عرضه نشان دهنده درجه حساسیت تولیدکننده نسبت به قیمت است. اگر تولیدکننده ای به دلیل مدیریت ضعیف یا فرسوده بودن تجهیزات نتواند با افزایش قیمت، تولید خود را افزایش دهد، منحنی عرضه اش با شیب بیشتر است و اصطلاحاً می گوئیم کنش قیمتی عرضه پایین است.

عرضه یا کمبود تقاضا). همچنین، اگر مصرف کنندگان بخواهند به مقداری بیشتر از آنچه تولید کنندگان عرضه کرده اند، گوشت قرمز خریداری کنند، دچار مشکل خواهند شد (مازاد تقاضا یا کمبود عرضه). عاملی که این هماهنگی را ایجاد، و عرضه و تقاضا را مساوی هم می کند، قیمت کالا است. برای بررسی این مسئله، دو جدول ۱ و ۲ را در کنار هم بررسی می کنیم. جدول ۳ ترکیب این دو جدول است. همان طور که در جدول ۳ مشاهده می کنید در سطح قیمت ۲۵۰ هزار ریال، بین عرضه و تقاضا برابری ایجاد شده است؛ زیرا مصرف کنندگان در این سطح قیمت، فقط ۶۰۰ واحد گوشت قرمز خریداری می کنند. از سوی دیگر، تولید کنندگان هم به همین میزان گوشت قرمز تولید و عرضه کرده اند؛ به عبارت دیگر، نه تولید کنندگان برای به فروش رساندن کالاهای خود با مشکل روبه رو شده اند و نه خریداران با کمبود کالا برای خرید مواجه می شوند.

جدول ۳

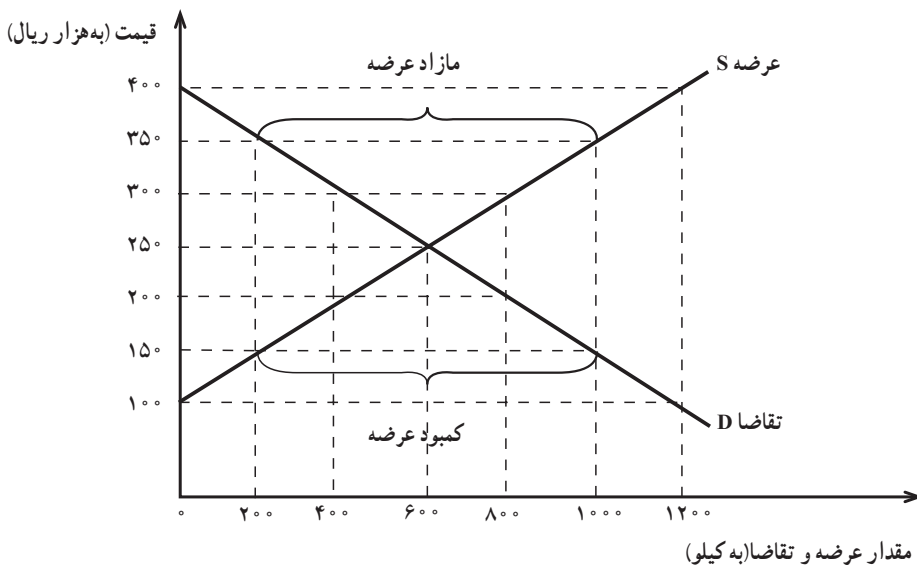
قیمت (به هزار ریال)	مقدار تقاضا (به کیلو)	مقدار عرضه (به کیلو)
۱۰۰	۱۲۰۰	۰
۱۵۰	۱۰۰۰	۲۰۰
۲۰۰	۸۰۰	۴۰۰
۲۵۰	۶۰۰	۶۰۰
۳۰۰	۴۰۰	۸۰۰
۳۵۰	۲۰۰	۱۰۰۰
۴۰۰	۰	۱۲۰۰

با بررسی جدول ۳ متوجه می شویم که در سطوح دیگر قیمت، بین عرضه و تقاضا تعادل وجود ندارد؛ مثلاً در سطح قیمت ۲۰۰ هزار ریال، مصرف کنندگان به خرید ۸۰۰ واحد کالا مایل هستند؛ در حالی که تولید کنندگان فقط ۴۰۰ واحد کالا تولید و عرضه می کنند. در این حالت، می گوئیم که در بازار آن کالا، کمبود عرضه وجود دارد؛ زیرا گروهی از مصرف کنندگان به خرید کالای مورد نظر خود موفق نمی شوند. همچنین در سطح قیمت ۳۰۰ هزار ریال، مصرف کنندگان مایل به خرید ۴۰۰ واحد کالا هستند در حالی که تولید کنندگان ۸۰۰ واحد کالا تولید و عرضه می کنند. در این حالت، می گوئیم

که در بازار آن کالا، مازاد عرضه وجود دارد؛ زیرا گروهی از تولیدکنندگان برای محصولات خود خریدار پیدا نمی‌کنند.

بنابراین در سطح قیمت کمتر از ۲۵۰ هزار ریال در بازار با کمبود عرضه روبه‌رو می‌شویم؛ زیرا به دلیل ارزان بودن کالا، تقاضا برای آن زیاد است؛ در حالی که تولیدکنندگان برای تولید آن کالا به آن مقدار، انگیزه کافی ندارند؛ در نتیجه، تولید و عرضه آن کم می‌شود. همچنین در سطح قیمت بیش از ۲۵۰ هزار ریال در بازار با مازاد عرضه روبه‌رو می‌شویم؛ زیرا به دلیل گران بودن کالا، تولیدکنندگان، که به دنبال کسب سود بیشتری به تولید بیشتر می‌پردازند؛ در حالی که مصرف‌کنندگان به خرید و مصرف این کالای گران به آن مقدار تمایل نشان نمی‌دهند. این وضعیت در نمودار ۳ نشان داده شده است.

سطح قیمت ۲۵۰ هزار ریال را، که به‌ازای آن مقدار عرضه و تقاضا با هم برابر می‌شود، «قیمت تعادلی» می‌گویند؛ زیرا بازار با این قیمت به تعادل و ثبات می‌رسد و در آن کمبود یا مازاد مشاهده نمی‌شود.

نمودار ۳

حال این پرسش مطرح می‌شود: «اگر در بازار، کمبود یا مازاد باشد، چه اتفاقی خواهد افتاد؟» برای پاسخ دادن به این پرسش، ابتدا وضعیت کمبود را مطالعه می‌کنیم.

در این بازار گروهی از مصرف‌کنندگان به خرید کالای مورد نیاز خود موفق نخواهند شد. این گروه برای خرید کالا حاضرند مبلغ بیشتری بپردازند و این امر سبب افزایش قیمت کالا می‌شود.

افزایش قیمت باعث می‌شود که از یک سو، تولیدکنندگان به تولید رغبت بیشتری نشان دهند و از سوی دیگر، مصرف‌کنندگان از مصرف خود بکاهند؛ پس در حالت کمبود، قیمت زیاد می‌شود. این افزایش قیمت تا سطحی ادامه می‌یابد که در آن، فاصله عرضه و تقاضا از بین برود و تعادل در بازار برقرار شود؛ این سطح قیمت همان قیمت تعادلی است.

در مقابل در وضعیت مازاد عرضه، چون گروهی از تولیدکنندگان موفق نمی‌شوند کالایشان را بفروشند، حاضر خواهند بود آن را با قیمتی کمتر به فروش برسانند؛ در نتیجه، قیمت کم می‌شود. با کم شدن قیمت از یک سو مصرف‌کنندگان، مقدار خرید خود را افزایش می‌دهند و از سوی دیگر، تولیدکنندگان از مقدار تولید می‌کاهند؛ پس در حالت وجود مازاد عرضه، قیمت کاهش می‌یابد. این کاهش قیمت تا سطحی ادامه می‌یابد که در آن، فاصله عرضه و تقاضا از بین برود و در بازار تعادل برقرار شود. همان‌طور که می‌بینید، باز هم به همان سطح قیمت تعادلی می‌رسیم که موجب برابر شدن مقدار عرضه و تقاضا می‌شود.

هرگاه در بازار، قیمت در سطح قیمت تعادلی نباشد، عواملی آن را به سمت قیمت تعادلی می‌کشانند؛ مشروط بر اینکه عوامل بیرونی مثل قیمت‌گذاری دولت مانع این تعدیل نشود.

فعالیت ۲-۳

جدول زیر را کامل کنید. آنگاه منحنی‌های عرضه و تقاضا را در یک دستگاه مختصات رسم کرده و نقطه تعادل را مشخص کنید.

قیمت (به ریال)	مقدار تقاضا (به کیلو)	مقدار عرضه (به کیلو)
-	-	-
-	-	-
۲۰۰	۵۰	۵۰
-	-	-
-	-	-

در مباحث اقتصادی وقتی از بازار کالای خاصی سخن می‌گوییم، منظور ارتباط خریداران و فروشندگان آن کالا است و نه ضرورتاً، مکان خاصی که به اصطلاح «بازار» نامیده می‌شود.

انواع بازار

در بازار هر محصول، گاه تعداد فروشندگان و خریداران به قدری زیاد است که حضور و رفتار هر یک از عرضه‌کنندگان و تقاضاکنندگان به نسبت کل بازار بسیار کوچک خواهد بود و در عمل، هیچ‌یک از طرفین به تنهایی در شکل‌گیری قیمت تأثیرگذار و به عبارت دیگر «قیمت‌گذار» نیستند. در این صورت بازار را به اصطلاح «بازار رقابتی» می‌نامند. بازار محصولاتی چون ماکارونی معمولاً رقابتی است.

گاه به دلایل طبیعی، اقتصادی، قانونی و یا حتی غیرقانونی، تعداد فروشنده یا خریدار به یک یا چند نفر محدود می‌شود. این وضعیت را «انحصار» می‌گوییم و تولیدکننده یا فروشنده منحصر به فرد را «انحصارگر در فروش» و خریدار یا تقاضاکننده منحصر به فرد را «انحصارگر در خرید» می‌نامیم. انحصارگر، «قیمت‌گذار» است و خریداران در بازار انحصاری قیمت‌پذیرند. در کشور ما شرکت‌ها توانیر به دلیل طبیعی و شرکت‌های خودرویی به دلایل قانونی انحصارگر در فروش کالای خود به شمار می‌روند. شرکت پخش و پالایش فراورده‌های نفتی از یک سو تنها خریدار و از سوی دیگر تنها فروشنده محصولات نفتی است.

انحصارگر غیرقانونی معمولاً با افزایش قیمت خود به مشتریان و رفاه جامعه ضرر می‌زند؛ بنابراین دولت باید مانع شکل‌گیری آن و تبانی برخی از تولیدکنندگان شود. اما انحصار طبیعی و قانونی مشروط به مواظبت و مقررات‌گذاری صحیح دولت می‌تواند برای مصرف‌کننده سودمند باشد. برخی دیگر از انواع بازارها را هم می‌توان در قالب حراجی‌ها دید که به دو صورت مزایده و مناقصه مشاهده می‌شود. فروشندگان آثار هنری در نمایشگاه‌ها و حراجی‌ها، مزایده و خریداران عمده کالا و خدمات (مثل خریدهای دولتی) مناقصه برگزار می‌کنند.

- ۱- تولیدکنندگان و مصرف کنندگان هنگام افزایش قیمت یک کالای معین، چه رفتاری از خود نشان می دهند؟
- ۲- عوامل مؤثر بر تصمیم مصرف کنندگان را در خرید هر کالا نام ببرید.
- ۳- عوامل مؤثر بر تصمیم تولید کنندگان را در عرضه هر کالا نام ببرید.
- ۴- بازار چیست و چه زمانی شکل می گیرد؟
- ۵- بازار در چه شرایطی دچار مازاد عرضه، و در چه شرایطی دچار کمبود عرضه می شود؟
- ۶- هنگامی که بازار دچار کمبود عرضه است، چگونه می تواند به حالت تعادلی برسد؟
- ۷- بین بازار انحصاری و بازار رقابتی چه تفاوتی است؟

فصل چهارم

آشنایی با شاخص‌های اقتصادی

چگونه می‌توانیم میزان فعالیت‌های اقتصادی را در سطح جامعه اندازه‌گیری کنیم؟

پزشکان برای درمان بیمار نیازمند معاینه، بررسی برخی شاخص‌های حیاتی و گاه استفاده از نتایج متخصصان آزمایشگاهی هستند. اقتصاددانان نیز برای بررسی وضعیت موجود و اندازه‌گیری فعالیت‌های اقتصادی و همچنین مطالعه روند تغییرات و یا نتایج سیاست‌های اقتصادی، نیازمند استفاده از آمار و شاخص‌های اقتصادی هستند. سنج‌ها و شاخص‌های اقتصادی بسیار مهم است؛ زیرا هرگونه اشتباه در اندازه‌گیری آنها موجب اشتباه در تشخیص بیماری اقتصادی و یا روند بهبود می‌شود.

آمارهای اقتصادی در سطوح چهارگانه خرد (یعنی سطح خانوار یا شرکت‌ها و مؤسسات تولیدی)، شهری، منطقه‌ای و کلان (ملی و بین‌المللی) ارائه می‌شود.

حسابداری ملی شاخه‌ای از مطالعات اقتصادی است که با ارائه شاخص‌های گوناگون به بررسی و اندازه‌گیری میزان فعالیت‌های اقتصادی در سطح ملی می‌پردازد؛ مثلاً، میزان تولید کالا و خدمات، صادرات، واردات، مصرف و پس‌انداز کل کشور، حجم نقدینگی^۱ و سطح عمومی قیمت‌ها و سایر متغیرهای کلان را در جامعه محاسبه می‌کند. بررسی و اندازه‌گیری‌های مرکز آمار، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی و یا بانک مرکزی، تصویری روشن از اقتصاد و روند تغییرات آن و رفاه مردم ارائه می‌کند.

۱- در فصل بول معرفی خواهد شد.

به همین دلیل، می‌توان گفت آمارهای اقتصادی و حسابداری ملی اهمیت بسیاری دارد.

فعالیت ۱-۴

گاهی در جنگ اقتصادی ارائه آمارهای غلط، ذهنیت نادرست در بین مردم ایجاد می‌کند و یا موجب اشتباه محاسباتی در بین مسئولان و نخبگان می‌شود. مثال‌هایی را ارائه کنید.

تولید کل و اندازه‌گیری آن

یکی از مهم‌ترین متغیرهایی که حسابداری ملی به مطالعه آن می‌پردازد، میزان کل تولید کالا و خدمات در جامعه یا «تولید کل» است. اینکه جامعه‌ای در طول یک سال چه مقدار کالا و خدمت تولید می‌کند، اهمیت زیادی دارد؛ زیرا نشان‌دهنده قدرت و توان اقتصادی آن جامعه، سطح رفاه و درآمد اعضای آن، میزان پس‌انداز و سرمایه‌گذاری و در نهایت، امکان پیشرفت آن جامعه در آینده است.

در حسابداری ملی فقط آن دسته از فعالیت‌های تولیدی (اعم از تولید کالا یا خدمات) در محاسبه و سنجش منظور می‌شود که دارای سه شرط زیر باشد:

۱- از بازار عبور کند؛ یعنی تولیدکننده، آنها را در مقابل دریافت پول به مصرف‌کننده تحویل دهد؛ پس اگر فردی برای تعمیر لوازم خانگی خود به تعمیرکار پول بپردازد، فعالیت تولیدی صورت گرفته است و ارزش آن محاسبه می‌شود؛ اما اگر خودش آنها را تعمیر کند، محاسبه‌ای انجام نمی‌گیرد. با این شرط، فعالیت تولیدی زنان در مزرعه‌ها در تولید کل کشور محاسبه می‌شود ولی فعالیت تولیدی آنان در خانه و کالاهای خدماتی که به صورت غذا، بهداشت و تربیت فرزندان تولید می‌کنند در تولید کل کشور محاسبه نمی‌شود!

۲- فعالیت‌هایی که به تولید کالا یا خدمات «نهایی» منتهی شود؛ به عبارت دیگر، کالاهایی را که تولیدکنندگان تولید، و به بازار عرضه می‌کنند یا توسط مصرف‌کنندگان خریداری می‌شود و به مصرف می‌رسد (کالاهای نهایی)، یا سایر تولیدکنندگان آنها را خریداری می‌کنند و برای تولید کالاهای دیگر مورد استفاده قرار می‌دهند (کالاهای واسطه‌ای).

از آنجا که ارزش کالاهای واسطه‌ای در درون کالاهای نهایی است در محاسبه تولید کل جامعه باید از محاسبه ارزش کالاهای واسطه‌ای صرف‌نظر، و فقط کالاهای نهایی را محاسبه کنیم؛ در غیر این صورت، ارزش کالاهای واسطه‌ای در واقع دوبار محاسبه شده است؛ یک بار به صورت

بخشی از ارزش کالاهاى نهایی و یک بار هم به صورت مستقل.

۳- قانونی و مجاز باشد؛ فعالیت‌های غیرقانونی نظیر قاچاق و مانند آن جزء تولید کشور محاسبه نمی‌شود؛ زیرا از یک سو از این فعالیت‌ها اطلاع دقیقی در دست نیست و از سوی دیگر، محاسبه آنها نوعی مشروعیت دادن به آنها تلقی می‌شود.

فعالیت ۲-۴

در منطقه شما چه نوع فعالیت‌هایی انجام می‌شود که در حسابداری ملی محاسبه نمی‌شود؟ علت‌های آن را به بحث بگذارید.

تولید ناخالص ملی و داخلی

در اندازه‌گیری تولید هر کشور، براساس اینکه برای تحلیل‌گر اقتصادی مرزهای داخلی آن کشور مهم باشد یا ملت آن، شاخص تولید را به دو دسته داخلی و ملی تقسیم می‌کنند. به این معنا که اگر مثلاً هدف، محاسبه «تولید داخلی» باشد باید تمام خدمات و کالاهاى تولید شده در داخل کشور در طول یک سال - چه تولید مردم خود آن کشور و چه تولید خارجی‌های مقیم آن کشور - محاسبه شود. بر این اساس، تولید آن گروه از مردم کشور، که در خارج اقامت دارند، محاسبه نمی‌شود؛ اما اگر منظور محاسبه «تولید ملی» باشد، باید ارزش همه خدمات و کالاهاى که مردم هر کشور در طول یک سال - چه در داخل کشور و چه خارج از کشور - تولید کرده‌اند، محاسبه شود. بدیهی است در اینجا تولید خارجی‌ها در داخل

مرزهای هر کشور هر چند در تولید داخلی آن کشور محاسبه می‌شود اما در تولید ملی کشور محاسبه نمی‌شود.

این دو شاخص مهم را بدین صورت تعریف می‌کنیم:

«تولید ناخالص ملی، ارزش پولی تمام کالاها و خدمات

نهایی است که در طول یک سال، توسط یک ملت تولید شده است.»

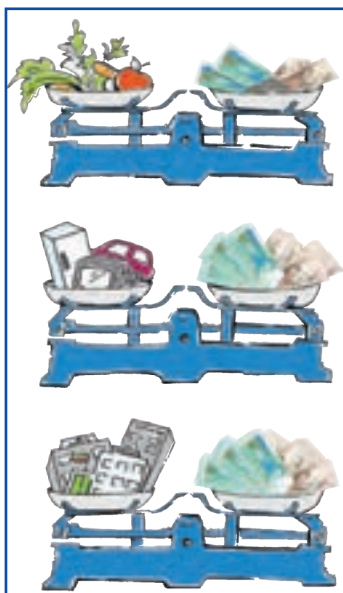
«تولید ناخالص داخلی، ارزش پولی تمام کالاها و

خدمات نهایی است که در طول یک سال، داخل محدوده

مرزهای جغرافیایی کشور تولید می‌شود.»

«تولید گونه‌های مختلفی دارد؛ اما در حسابداری ملی همه

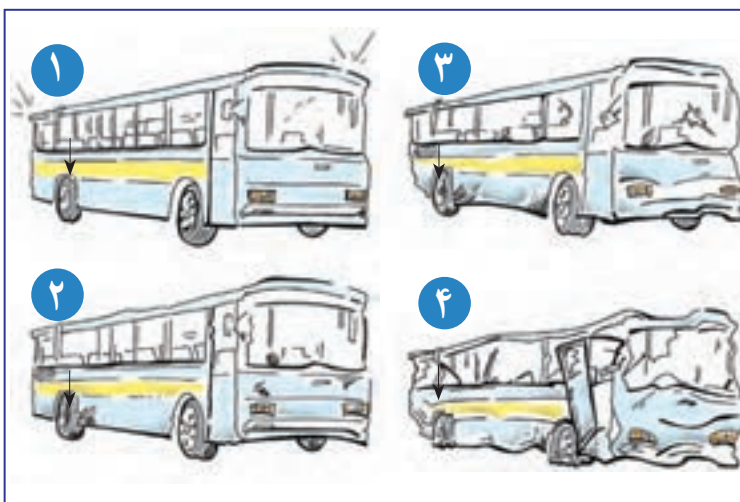
این گونه‌ها با یک ترازو و یک معیار سنجیده می‌شود؛ پول.»

تولید ناخالص ملی به اختصار «GNP»^۱ و تولید ناخالص داخلی به اختصار «GDP»^۲ نامیده می‌شود و هر دو از مهم‌ترین شاخص‌های اقتصادی است که میزان زیاد آنها، بیانگر قدرت اقتصادی و تولیدی بیشتر و بهره‌وری بالاتر آن کشور و استفادهٔ بهینه از همهٔ عوامل تولید خود است. در برخی موارد از این دو شاخص به عنوان درجهٔ پیشرفت هر ملت و سطح زندگی اعضای آن نیز استفاده می‌شود. همان‌طور که می‌بینید، دو شاخص تولید ناخالص ملی و تولید ناخالص داخلی در تعریف با هم تفاوت دارند اما در عمل، جز در مورد برخی کشورها، که نیروی کار و سرمایه‌های زیادی از آنها در خارج از مرزهایشان کار می‌کنند (مثل لبنان که تولید ملی آن بیشتر از تولید داخلی است) یا در کشور خود حضور چشمگیری از تولیدکنندگان چند ملیتی دارند (مثل هنگ کنگ)، تفاوت فاحشی با هم ندارند و بنابراین در کشورهایی مثل ایران به جای یکدیگر به کار می‌روند. ممکن است سؤال کنید خالص و یا ناخالص بودن تولید ملی و داخلی ناشی از چیست؟ برای پاسخ به این سؤال باید مفهوم استهلاك را بشناسیم.

استهلاك

بخشی از سرمایه‌های هر کشور از قبیل ماشین‌آلات، ساختمان‌ها، راه‌ها و نظایر آن، که در فعالیت‌های تولیدی مورد استفاده قرار می‌گیرد، به مرور زمان فرسوده می‌شود و از بین می‌رود؛ بنابراین، باید بخشی از تولیدات کشور را صرف جبران این فرسودگی، یعنی تعمیر یا جایگزینی آنها

۱- Gross National Product

۲- Gross Domestic Product

کنیم؛ به بیان دیگر از کل تولید جامعه در طول یک سال باید قسمتی را به هزینه‌های جایگزینی سرمایه‌های فرسوده شده اختصاص دهیم؛ به عنوان مثال اگر به‌طور متوسط عمر مفید سرمایه‌های فیزیکی کشور ۲۰ سال باشد، سالانه می‌باید معادل ۵٪ ارزش آن سرمایه را به عنوان استهلاک در نظر بگیریم و از تولید کم کنیم.

بدین ترتیب، اگر کل تولیدات جامعه را اندازه‌گیری کرده باشیم، آن را «تولید ناخالص» می‌نامیم؛ اما اگر هزینه‌های استهلاک را از تولیدات ناخالص کسر کنیم، آن را «تولید خالص» می‌نامیم؛ به عبارت دیگر:

هزینه استهلاک - تولید ناخالص ملی (یا داخلی) = تولید خالص ملی (یا داخلی)

فعالیت ۳-۴

فرض کنید در کشور ما، کالاهای زیر در مدت یک سال تولید شده است. با توجه به رقم این تولیدات، تولید ناخالص و خالص داخلی کشور را محاسبه کنید:

مواد غذایی ۴۰ تن از قرار هر کیلو ۲۰۰,۰۰۰ ریال

ماشین‌آلات ۳۵۰ دستگاه از قرار هر دستگاه ۲۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال

پوشاک ۵۰۰۰ عدد از قرار هر عدد ۲۰۰,۰۰۰ ریال

خدمات ارائه شده ۴۰۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال

استهلاک در هر سال ۵۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال

درآمد ملی

با فرض اینکه هر تولید ملی (یا داخلی)، درآمدی را برای تولیدکنندگان آن و عوامل تولید ملی (یا داخلی) ایجاد کرده است، می‌توان درآمد ملی (یا داخلی) را نیز، که دقیقاً معادل تولید است به عنوان شاخص‌های کلان اقتصادی مورد استفاده قرار داد.

درآمد ملی دربرگیرندهٔ مجموع درآمدهایی است که در طول سال نصیب ملت می‌شود. این درآمدها عبارت است از: درآمد حقوق‌بگیران (دستمزدها)، درآمد صاحبان سرمایه (قیمت خدمات سرمایه)، درآمد صاحبان املاک و مستغلات (اجاره)، درآمد صاحبان مشاغل آزاد و سودی که نصیب شرکت‌ها و مؤسسه‌ها می‌شود.

محاسبه تولید کل جامعه

چگونه می‌توان تولیدات کل جامعه را که در گستره کشور و چه بسا کره زمین پخش است، محاسبه کرد؟ اینکه کجا و در چه موقعیتی تولیدات را بینیم و اندازه‌گیری کنیم، موجب می‌شود تا روش‌های مختلفی برای محاسبه تولید کل کشور داشته باشیم.

گاهی ارزش پولی تولیدات نهایی را آنجا که به خانوار فروخته می‌شود، جمع می‌زنیم و تولید کل را به دست می‌آوریم (چه به دست فروشنده نگاه کنیم و چه به دست مصرف‌کننده). بدیهی است در این محاسبه، نگران اندازه‌گیری تولیدات واسطه‌ای و مواد اولیه نیستیم؛ چرا که ارزش پولی همه آنها را در محاسبه کالاها و خدمات نهایی خود به خود اندازه‌گیری کرده‌ایم. به این روش «روش هزینه» می‌گویند.

در روش دوم با علم به اینکه هر آنچه در کشور تولید شده و درآمدی کسب شده نهایتاً بین عوامل تولید تقسیم شده است، با جمع زدن همه اجزای آن (مزدها، سودها، اجاره‌ها)، درآمد همه بازیگران و فعالان اقتصادی داخلی یا ملی، تولید کل را محاسبه می‌کنیم. این روش را «روش درآمدی» می‌نامند.

در روش سوم یا «روش ارزش افزوده»، مجموع ارزش افزوده‌هایی که در مراحل مختلف تولید در بخش‌های مختلف اقتصادی ایجاد می‌شوند را با هم جمع زده و تولید کل را محاسبه می‌کنند.

بدیهی است هر سه روش، جواب یکسانی به ما خواهد داد. از این رو برای جلوگیری از اشتباه، متولیان حسابداری ملی کشور حداقل با دو روش محاسبه، و نتایج را با هم مقایسه می‌کنند.

فعالیت ۴-۴

گاهی رشد تولید از طریق افزایش تولیدات صنعتی موجب تخریب محیط‌زیست می‌شود. به همین دلیل اقتصاددانان با کسر تخریب‌های زیست محیطی از کل تولیدات، GDP سبز را محاسبه می‌کنند. در این خصوص بحث کنید.

شاخص‌های نسبی

گاهی شاخص‌های مطلق، تصویر خوبی از واقعیت ارائه نمی‌کند و باید از شاخص‌های نسبی استفاده کرد؛ مثلاً اگر مسابقه وزنه‌برداری بین فیل و مورچه برگزار شود و به عدد مطلق وزنه‌ای که هر یک بلند می‌کنند توجه کنیم، قطعاً فیل همیشه برنده است؛ اما اگر رکورد آنها را به تناسب وزن آنها مقایسه کنیم (تقسیم وزنه به وزن آنها)، در این صورت مورچه برنده می‌شود؛ به همین دلیل، اغلب در مطالعات آماری و برای دستیابی به تصویر دقیق‌تر و واقعی‌تر می‌باید از شاخص‌های نسبی استفاده کنیم.

از آنجا که تولید ملی، حجم و بزرگی اقتصاد را نشان می‌دهد، معمولاً برای مقایسه عملکرد دو کشور (مثلاً میزان صادرات آنها) متغیرهای مورد مقایسه را بر تولید ملی تقسیم می‌کنند تا شاخص نسبی ساخته شود؛ به عبارت واضح‌تر، اگر صادرات مالزی ۵۰ میلیارد دلار و صادرات جیبوتی ۵ میلیارد دلار باشد، نمی‌توان بسادگی چنین نظر داد که صادرات مالزی ۱۰ برابر جیبوتی است! با تقسیم اندازه صادرات به حجم کل اقتصاد هر یک (تولید ملی آنها) چه بسا به‌طور نسبی، کشور جیبوتی را در زمینه صادرات موفق‌تر از مالزی نشان دهد.

گاهی هم عامل مورد توجه در حجم اقتصاد، جمعیت است. برای مقایسه بهتر بین دو کشور و یا یک کشور در طول زمان، درآمد (یا تولید) ملی را به جمعیت آن کشور تقسیم می‌کنند و شاخص نسبی با نام شاخص «درآمد سرانه» می‌سازند. با توجه به تفاوت چشمگیر جمعیت کشورهای مختلف، محاسبه شاخص‌ها به‌صورت سرانه - که سهم متوسط هر فرد جامعه در میزان تولید یا درآمد آن جامعه است - می‌تواند معیار بهتری برای مقایسه سطح زندگی و رفاه افراد جوامع مختلف باشد.

محاسبه تولید کل

شاخص‌های نشان‌دهنده تولید کل جامعه - اعم از تولید ناخالص ملی، تولید ناخالص داخلی و ... - برحسب واحد پول سنجیده می‌شود؛ زیرا نمی‌توان مثلاً دو تن سیب، بیست تن گندم و ۱۰۰۰ جلد کتاب را با هم جمع کرد؛ اما می‌توان ارزش آنها را برحسب پول محاسبه و حاصل جمع آنها را معلوم کرد؛ بدین ترتیب، می‌توان میزان تولید جامعه را در سال‌های مختلف با هم مقایسه کرد؛ مثلاً ممکن است میزان تولید کل در طی سه سال بی‌دری به ترتیب ۱۰۰۰، ۱۱۰۰ و ۱۲۵۰ هزار میلیارد ریال باشد. با توجه به این ارقام آیا تولید کل این کشور در طول سه سال گذشته افزایش یافته است؟ پاسخ این است که هر چند این ارقام ظاهراً افزایش نشان می‌دهد، نمی‌توان آن را حتماً به حساب افزایش تولید کل کشور گذاشت. ارقام محاسبه شده برای هر سال در اصل حاصل ضرب مقدار کالاهای تولید شده در قیمت همان سال واحد آن کالاهاست. بنابراین ممکن است افزایش مشاهده شده صرفاً ناشی از افزایش قیمت‌ها طی این سه سال باشد.

پس، افزایش از ۱۰۰۰ ریال به ۱۱۰۰ ریال ممکن است به دلیل افزایش مقدار تولید یا افزایش قیمت کالا یا هر دوی آنها باشد؛ به عبارت دیگر، اگر جامعه دچار تورم باشد، مقدار تولید کل محاسبه شده هر سال حتی اگر محصولات تولیدی افزایش نداشته باشد، رقم بزرگ‌تری را نشان می‌دهد.

به جدول زیر توجه کنید.

جدول ۱

کالا	مقدار تولید در سال	قیمت در سال	مقدار تولید در سال	قیمت در سال	مقدار تولید در سال	قیمت در سال
سیب	۳۰۰۰ کیلو	۱۰۰	۳۰۰۰	۱۵۰	۳۲۰۰	۱۲۰
لوح فشرده	۲۰۰۰ عدد	۲۰۰	۱۵۰۰	۲۲۰	۲۵۰۰	۱۵۰

فرض کنید در کشوری فقط دو کالا (سیب و لوح فشرده) تولید می‌شود. برای محاسبه تولید کل (داخلی یا ملی) در سال ۱۳۹۴ مقدار تولید را در قیمت‌های آنها ضرب، و مجموع ارزش پولی آن را محاسبه می‌کنیم:

$$\text{واحد پولی} = (۳۰۰۰ \times ۱۰۰) + (۲۰۰۰ \times ۲۰۰) = ۷۰۰,۰۰۰$$

حال همین محاسبه را برای سال ۱۳۹۵ نیز انجام می‌دهیم:

$$\text{واحد پولی} = (۳۰۰۰ \times ۱۵۰) + (۲۲۰۰ \times ۲۰۰) = ۷۸۰,۰۰۰$$

به ظاهر تولید کل، ۸۰,۰۰۰ واحد افزایش یافته است؛ اما نگاهی به ارقام نشان می‌دهد تولید سیب نسبت به سال قبل ثابت مانده و تولید لوح فشرده کمتر شده است. در نتیجه انتظار می‌رفت که بگوییم تولید کل در مجموع کاهش یافته است؛ اما محاسبه این‌گونه نشان نداد؛ علت چه بود؟ چون در محاسبه تولید ملی ارزش پولی آنها را با هم جمع زدیم به دلیل افزایش قیمتی که در هر دو محصول پدید آمده بود، خروجی محاسبه، افزایش نشان داد در حالی که اقتصاد طی یکسال گذشته تولید کمتری داشته است.

برای برطرف شدن این مشکل، اقتصاددانان سال معینی را به عنوان «سال پایه» انتخاب می‌کنند و ارزش تولیدات هر سال را برحسب قیمت کالاها و خدمات در سال پایه (نه سال جاری) محاسبه می‌کنند؛ بدین ترتیب، اثر تغییرات قیمت در محاسبه تولید کل از بین می‌رود و تغییرات فقط نشان‌دهنده تغییر میزان تولید کالاها و خدمات خواهد بود.

در این مثال، اگر سال ۱۳۹۴ را سال پایه در نظر بگیریم، تولیدات سال ۱۳۹۵ را می‌باید براساس قیمت‌های سال ۱۳۹۴ ارزش‌گذاری کنیم. در این صورت تولید کل معادل می‌شود با

$$\text{واحد پولی} = (۳۰۰۰ \times ۱۵۰) + (۲۰۰۰ \times ۲۰۰) = ۶۰۰,۰۰۰$$

بر این اساس، تولید کل در سال دوم به قیمت جاری برابر با ۷۸۰,۰۰۰ و به قیمت ثابت (با در نظر

گرفتن سال اول به عنوان سال پایه)، برابر با ۶۰,۰۰۰ واحد پولی است که به درستی کاهش تولید کل کشور را نشان می‌دهد.

فعالیت ۵-۴

در جدول ۱، تولید کل سال ۱۳۹۶ را به قیمت‌های جاری و ثابت محاسبه کنید.

این دقت و توجه، فقط به محاسبه تولید جامعه منحصر نیست بلکه اقتصاددانان در محاسبه سایر شاخص‌های اقتصادی مثل میزان صادرات، واردات، مصرف و ... نیز به جای متغیرهای با قیمت‌های جاری (متغیرهای اسمی) از متغیرهای با قیمت ثابت (متغیرهای واقعی یا حقیقی) استفاده می‌کنند و به همه سیاست‌گذاران، اهالی رسانه و مردم توصیه می‌کنند که همیشه و به‌ویژه وقتی پای مقایسه‌ای در میان است، همه متغیرهای اقتصادی را به قیمت‌های ثابت محاسبه و در تحلیل‌ها وارد کنند؛ چرا که استفاده از متغیرهای اسمی به جای متغیرهای واقعی بسیار غلط انداز است؛ مثلاً اگر در رسانه اعلام شد که صادرات کشور ۲۰٪ افزایش داشته است این اعلام چندان معنادار نیست؛ چرا که معلوم نیست افزایش در وزن و حجم بوده است و یا افزایش به قیمت‌های جاری یا به قیمت‌های ثابت سال پایه. چه بسا اگر مثلاً تورم جهانی ۳۰ درصد بوده، و صادرات اسمی ۲۰ درصد افزایش یافته باشد در واقع صادرات واقعی ۱۰ درصد کاهش هم یافته است!

همچنین است حقوق و دستمزدها و میزان سود بانکی یا سودهای سهام در بازار سرمایه که باید آنها را به قیمت‌های ثابت (تورم در رفته = واقعی) مورد استفاده قرار داد؛ به‌طور مثال، اگر دستمزد کارکنان دولت ۱۰٪ افزایش یابد و در همان زمان تورم ۱۰٪ باشد، در واقع قدرت خرید واقعی آنان تغییری نکرده است و یا اگر در همان حالت بانک‌ها به سپرده‌های مردم ۱۲٪ سود اسمی بپردازند در واقع بعد از کسر تورم ۲٪ سود واقعی داشته‌ایم.

فعالیت ۶-۴

به وبگاه مرکز آمار ایران یا سالنامه آماری در کتابخانه عمومی شهر خود مراجعه، و فهرستی از آمارهای اقتصادی تأثیرگذار در زندگی روزمره خودتان را تهیه کنید.

- ۱- دلیل اهمیت آمار و اطلاعات و حسابداری ملی را بیان کنید.
- ۲- فعالیت تولیدی چیست؟
- ۳- چرا در اندازه‌گیری تولید کل جامعه، ارزش کالاهای واسطه‌ای محاسبه نمی‌شود؟
- ۴- برای محاسبه فعالیت‌های تولیدی در حسابداری ملی چه شرایطی لازم است؟
- ۵- چند روش برای محاسبه تولید کل وجود دارد؟ روش ارزش افزوده را در محاسبه ارزش کل تولیدات جامعه شرح دهید.
- ۶- برای جلوگیری از اشتباه ناشی از افزایش قیمت در محاسبه متغیرهای اقتصادی، چه باید کرد؟
- ۷- چرا درآمد سرانه کشورها بهتر می‌تواند توان تولید و یا رفاهی آنها را نشان دهد؟

بخش ۲

نهادهای پولی و مالی

فصل اوّل

پول

چرا می‌گویند پول در اقتصاد مانند خون در رگ‌های انسان اهمیت دارد؟

تاریخچه پول

قبل از به وجود آمدن فناوری اجتماعی بسیار مهمی به نام پول، مبادلات به صورت کالا با کالا انجام می‌گرفت و هر کس کالاهای اضافه خود را با کالاهایی مبادله می‌کرد که بدان نیاز داشت. به این نوع از مبادله «تهاتر» می‌گویند و امروزه هم گاه دیده می‌شود (در مبادلات روستایی یا در سطح بین‌المللی). این نوع مبادلات مشکلات زیادی به همراه داشت؛ برای مثال، فرد الف که مقداری گندم اضافی داشت و می‌خواست آن را با برنج معاوضه کند، باید فرد ب را می‌یافت که برنج اضافی داشته باشد. در ضمن حاضر باشد آن را با گندم معاوضه کند. این کار بسیار دشوار بود و موجب می‌شد هزینه‌های مبادلاتی در زندگی انسان به شدت افزایش یابد، علاوه بر این، چه بسا برای حل این مشکل مجبور بود به ده‌ها نفر مراجعه کند و ده‌ها مبادله انجام دهد تا به خواسته فرد ب برسد. در تهاتر، تعیین و محاسبه قیمت‌ها و تبدیل آنها به یکدیگر نیز مشکل‌زا بود. مشکل سوم پس‌انداز و حفظ ارزش و انتقال آن به آینده بود. (به یاد داشته باشید طلا و نقره هنوز، دارایی به‌شمار نمی‌رفت.)

مشکلاتی از این قبیل موجب شد بشر در صدد یافتن راه حلی باشد که با استفاده از آن بتواند معاملاتش را راحت تر انجام دهد. سرانجام انسان‌ها دریافتند که این مشکل را با کالایی با دوام و غیرفاسدشدنی، قابل تقسیم به تکه‌های کوچک، و پرترفدار می‌توانند حل کنند. البته در هر منطقه کالایی خاص پرترفدار بود؛ مثلاً در ایران غلات، در هندوستان صدف، در تبت چای و در روسیه پوست سمور خواهان بیشتری داشت. ساکنان این مناطق حاضر بودند کالاها را اضافی خود را با این کالاها معاوضه کنند؛ زیرا اطمینان داشتند که با دادن این کالاها می‌توانند کالاها را مورد نیاز خود را دریافت کنند؛ بدین ترتیب، این نوع کالاها به عنوان اولین پول مورد استفاده قرار گرفت.

انواع پول در قدیم

خاک	صدف	دندان نهنگ	برنج
جو	چای	تنباکو	سنگ
نمک	کاغذ	چوب آبنوس	پارچه زرین
چرم	پشم	قوری	ماهی خشک
ظرف چینی	گوسفند	اسب	بز
دارکوب	قایق	آهن	مس
مفرغ	برنز	نقره	طلا

پول فلزی

هر چند مبادله به وسیله کالاهای یاد شده با سرعت بیشتر و راحت تر از مبادلات پایاپای انجام می‌گرفت، افزایش تولید، و زیاد شدن حجم و تعداد مبادلات، مشکلات جدیدی را با خود به همراه آورد؛ از جمله اینکه کالاهایی که به‌عنوان وسیله مبادله مورد استفاده قرار می‌گرفت، در صورتی که مدت زیادی بدون مصرف می‌ماند، فاسد و غیرقابل استفاده می‌شد. همچنین به دلیل حجم زیاد، فضای زیادی را اشغال می‌کرد.

از سوی دیگر تأمین جا برای محافظت از این کالاها، هزینه نگهداری آنها را افزایش می‌داد و زیان دیدگی تولیدکنندگان را به همراه داشت؛ بدین ترتیب، بشر دریافت که این کالاها وسیله مناسبی برای معامله نیست و به جای آنها می‌توان از برخی فلزات مانند طلا و نقره استفاده کرد که نه تنها فسادناپذیر است بلکه حجم کمی دارد و حمل و نقل آنها بسیار آسان است؛ به همین سبب، انسان با به کارگیری پول فلزی از مشکلات ناشی از به کارگیری کالاها در مبادلات رهایی یافت. این انتخاب موجب گسترش تجارت در داخل کشورها و بین ملت‌ها شد و فعالیت‌هایی از قبیل دریانوردی و حمل و نقل را نیز رونق بخشید. انتخاب فلزات به‌عنوان پول و دارایی نقد، هرچند منافع زیادی را برای انسان‌ها فراهم کرد، اما مانند هر ابزار خوب دیگری، فرصت‌ها و روش‌های جدیدی هم برای سوء استفاده عده‌ای فراهم کرد؛ در حالی که مشکل، از پول نبود.

با وجود تأثیرات زیاد پول فلزی بر جامعه بشری، در این زمینه باز هم مشکلاتی وجود داشت که مهم‌ترین آنها محدود بودن میزان طلا و نقره در دسترس بشر بود؛ چرا که با افزایش تولیدات و مبادلات به پول بیشتری نیاز بود. از سوی دیگر در مبادلات با حجم زیاد، پول فلزی وسیله پرداخت مناسبی نبود.^۱ رفته رفته کمبود طلا و نقره خود به عامل محدودکننده‌ای بر سر راه پیشرفت اقتصادی و تجاری تبدیل شد.

۱- مثلاً برای حمل ۲۵۰۰۰ پوند سکه نقره انگلیسی، ۸۳ کارگر مورد نیاز بود.

باراهنمایی بزرگ ترها چند پول فلزی، که در گذشته در معاملات مورد استفاده قرار می‌گرفته است، را نام ببرید و بررسی کنید که چرا این پول‌های فلزی از دور خارج شد.

پول کاغذی

انسان‌ها برای حل مشکلات پول فلزی باید چاره‌ای می‌اندیشیدند. در این میان، عده‌ای از بازرگانان در معاملات خود به جای پرداخت سکه‌های فلزی، رسیدی صادر می‌کردند که بیانگر بدهی آنان بود. طرف مقابل نیز براساس اصل اعتماد این رسید را می‌پذیرفت. به تدریج، بازرگانانی که به یکدیگر اعتماد داشتند، این رسیده‌ها را بین خود رد و بدل می‌کردند. مردم هم برای مصون ماندن از خطرهای احتمالی و همچنین رهایی یافتن از حمل مسکوکات در معامله‌ها، پول‌های خود را به تجار یا صرافان معتبر می‌سپردند و در مقابل، رسید معتبر از آنان دریافت می‌کردند و در معاملات خود این رسیده‌ها را به کار می‌گرفتند تا جایی که در دوران تمدن اسلامی طبق آنچه در تاریخ آمده است، کارگری در بلخ رسید صرافی اسلامبل^۱ را می‌گرفت و این کاملاً عادی بود. این رسیده‌ها در واقع نخستین اسکناس‌ها بود و پشتوانه آنها، طلا و نقره‌ای بود که نزد صرافان و بازرگانان نگهداری می‌شد. رونق روزافزون کار صرافیه‌ها آنها را به نهادی مهم در اقتصاد مردم تبدیل کرد. نام این نهاد در اقتصاد اروپا، بانک بود. بی‌مبالاتی و یا سوءاستفاده برخی از صرافان از اعتماد مردم و یا تعداد زیاد انواع رسیده‌ها و صرافیه‌ها، که آشنایی و اعتبارسنجی آنها را برای مردم سخت کرده بود، موجب شد تا دولت‌ها برای جلوگیری از بروز این گونه مشکلات به ناچار چاپ و انتشار اسکناس را برعهده گیرند. فکر سپردن نشر پول به یک بانک مرکزی از اینجا شکل گرفت.

پول ثبتی یا تحریری

با گسترش ارتباطات، بانک‌ها فعالیت خود را گسترش دادند و شعبه‌های آنها در نقاط مختلف در دسترس افراد قرار گرفت؛ نقل و انتقال اسکناس هم کم کم دشوار شد و بشر به دنبال آسانی بیشتر

۱- یکی از شهرهای ترکیه که در حال حاضر «استانبول» نامیده می‌شود.

مبادلات بود. بانک‌ها خدمات مختلفی را در اختیار مشتری‌ها قرار دادند؛ از جمله آنها، «چک» بود. در معاملاتی که با چک انجام می‌شود در واقع پول نقد بین افراد رد و بدل نمی‌شود بلکه بانک، موجودی حسابی را کاهش، و موجودی حساب دیگری را افزایش می‌دهد. چون افراد خود مبلغ چک را روی آن می‌نویسند به آن «پول تحریری» یا «ثبتی» گفته می‌شود.

بانک‌ها با ایجاد چک و سازماندهی فعالیت‌های اقتصادی از طریق آن، توانستند از میزان پول نقد در گردش بکاهند و سهم چک را در مبادلات افزایش دهند. ایجاد چک و استقبال مردم از آن باعث شد که «شبه پول» در اقتصاد شکل بگیرد.

پول الکترونیکی و مجازی

افزایش حجم و سرعت مبادلات و همراه شدن آن با انقلاب دیجیتال^۱ و الکترونیک موجب شد تا بشر به دنبال روش‌های سریع‌تر و راحت‌تری باشد. در نتیجه امروز شاهدیم که پول الکترونیکی قابل ثبت و ضبط در کارت‌های بانکی و قابل انتقال در شبکه‌های ارتباطاتی (تلفنی، تلفن همراه و فضای مجازی)، خرید و فروش و انتقال دارایی را بسیار آسان و سریع کرده است. در آینده پول‌های دیجیتالی گوناگونی را خواهیم دید که فرصت‌ها و تهدیدات جدیدی را برای زندگی بشر ایجاد خواهد کرد. «بیت کوین» یکی از این پول‌های نوظهور است.

فعالیت ۱-۲

در مورد مزایای استفاده از چک و کارت اعتباری و روش‌های دیگر پرداخت الکترونیکی و اینترنتی در معاملات به جای پول نقد بحث کنید.

۱- جایگزین و مصوب فرهنگستان برای واژه دیجیتال، واژه «رقمی» است.

پشتوانه پول

اطمینانی که مردم به ارزش پول در مبادلات دارند، «پشتوانه پول» به‌شمار می‌رود. زمانی که پول فلزی (طلا و نقره) رایج بود، پشتوانه پول همان طلا و نقره موجود در خود پول بود. پشتوانه پول کاغذی هم پول‌های فلزی و شمش‌های طلا و جواهراتی بود که نزد صراف یا بانک بود؛ اما امروزه پول‌های فلزی و کاغذی و تحریری و الکترونیکی که در دست افراد است، پشتوانه‌ای جز قدرت اقتصادی کشور ندارد.

وظایف پول

با آنچه گفته شد، می‌توان وظایف پول را چنین خلاصه کرد :

۱- وسیله پرداخت در مبادلات : افراد

در مبادلات خود، پول را می‌پذیرند؛ زیرا می‌دانند که دیگران نیز هنگام فروش کالاها یا خدمات خود، آن را خواهند پذیرفت. نقش اصلی پول در مبادلات، آسان‌سازی مبادله است.

۲- وسیله سنجش ارزش : با پول

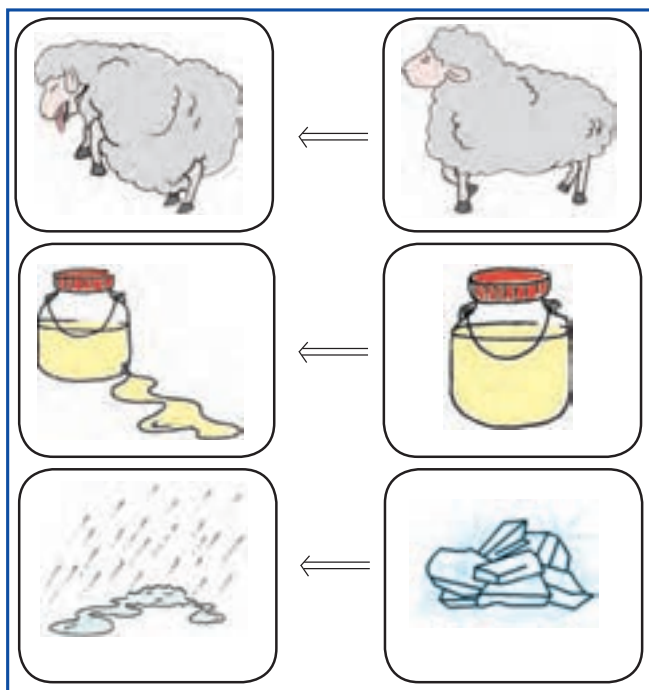
می‌توان ارزش کالاها را مشخص کرد و سپس ارزش نسبی آنها را با هم سنجید. این عمل پول، کار خرید و فروش کالاها را مختلف و تبدیل قیمت‌ها را به یکدیگر آسان می‌کند. هر یک از کشورها، دارای واحد ارزش خاص خود هستند؛ مثلاً واحد ارزش در اتحادیه اروپا یورو، در انگلیس پوند و در ایران ریال است.

۳- وسیله پس انداز و حفظ ارزش :

افراد نیازهای گوناگونی دارند که با پرداخت پول، آنها را برطرف می‌کنند. بعضی نیازها هرروزه و بعضی در طول زمان پیش می‌آید و فرد

همواره باید مقداری پول را برای رفع نیازهای آینده نزد خود نگهداری کند. علاوه بر هزینه‌های روزمره، برخی هزینه‌های غیرقابل پیش‌بینی نیز هست که در موقعیت‌های خاص پیش می‌آید. افراد پول‌هایی را که نزد خود پس‌انداز کرده‌اند به‌عنوان وسیلهٔ حفظ ارزش در زمان لازم مورد استفاده قرار می‌دهند.

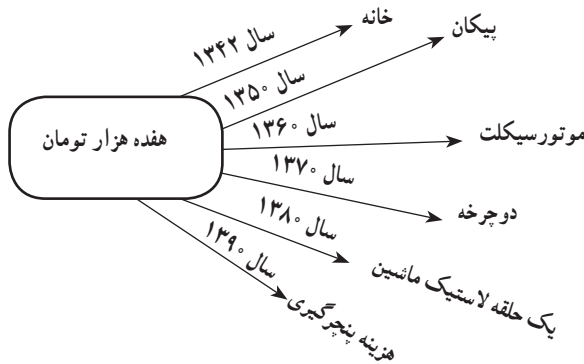
۴- وسیلهٔ پرداخت‌های آینده: در صورتی که پول بتواند حفظ ارزش کند، می‌تواند وسیلهٔ

مناسبی برای پرداخت‌های آینده نیز باشد. این وظیفهٔ پول در روزگار ما کاملاً محسوس است؛ زیرا بیشتر معاملات تجاری در مقابل پرداخت‌های آینده صورت می‌گیرد. خرید اقساطی و رد و بدل کردن حواله‌های بانکی از همین نوع است. این نوع پرداخت اغلب مورد قبول مردم است.

قدرت خرید پول

حتماً در گفت‌وگوهای روزمره از اطرافیان شنیده‌اید که در سال‌های گذشته کسی که یک میلیون تومان پول داشت، می‌توانست با آن یک دستگاه کاشانه^۱ بخرد یا با ۵۰,۰۰۰ تومان می‌شد یک دستگاه اتومبیل خرید؛ اما در حال حاضر با ده میلیون تومان حداکثر بتوان یک دستگاه اتومبیل دست دوم خرید. بنابراین، وقتی یک واحد پول بتواند در طول زمان ارزش خود را حفظ کند، می‌گوییم که قدرت خرید آن دستخوش تغییر است.

از این مثال‌ها می‌توان چنین نتیجه گرفت که پول نتوانسته است ارزش خود را حفظ کند و به همین دلیل می‌گوییم قدرت خریدش را از دست داده است. واضح است که قدرت خرید پول به سطح عمومی قیمت‌ها در جامعه بستگی دارد؛ به بیان دیگر، هر چه سطح عمومی قیمت‌ها افزایش یابد، قدرت خرید پول کاهش می‌یابد و برعکس. به همین دلیل تورم یکی از مشکلات اقتصادی است؛ چرا که باعث کاهش رفاه خانواده‌ها و ضرر پس اندازکنندگان می‌شود و قدرت خرید آنان را می‌کاهد.

تورم

تورم از نظر علم اقتصاد، شتاب یا نرخ رشد افزایش سطح قیمت‌هاست. وقتی این افزایش در سطح قیمت‌ها، بی‌رویه، پرنوسان و مداوم باشد، با تورم زیانبار و بد روبرو هستیم. در مورد علت به وجود آمدن تورم در جامعه، نظریه‌های مختلفی وجود دارد. گاهی علت تورم، نابرابری عرضه و تقاضای کل در جامعه است. این فزونی تقاضا بر عرضه به صورت افزایش قیمت‌ها بروز می‌کند.

همچنین اگر افزایش پول در جامعه با افزایش تولید هماهنگ نباشد، می‌تواند سبب تورم شود.

۱- واژه مصوب فرهنگستان به جای آپارتمان

محاسبه تورم

اگر قیمت کالایی در ابتدای سال، ۱۰۰۰ ریال باشد و در انتهای سال، قیمت آن به ۱۲۰۰ ریال افزایش یابد، می‌گوییم طی این سال، ۲۰ درصد تورم در قیمت این کالا داشته‌ایم و به این شکل محاسبه می‌کنیم:

$$\frac{\text{سطح قیمت های قبلی} - \text{سطح قیمت های جدید}}{\text{سطح قیمت های قبلی}} = \frac{۱۲۰۰ - ۱۰۰۰}{۱۰۰۰} = \frac{۲۰}{۱۰۰} = ۲۰ \text{ درصد}$$

گاهی افراد با شنیدن کاهش نرخ تورم به اشتباه انتظار دارند که سطح عمومی قیمت‌ها کاهش یافته، و به عبارتی دیگر اجناس ارزان‌تر شده باشد در حالی که کاهش تورم به معنای کاهش شتاب افزایش قیمت‌ها است و قیمت‌ها همچنان با شتابی کمتر از قبل، افزایش خواهد داشت.

نقدینگی

حجم کل پول موجود در کشور، نقدینگی آن جامعه به شمار می‌رود. قبل از شکل‌گیری خدمات نوین بانک، نقدینگی کل مساوی مجموع مسکوکات و اسکناس‌های در گردش و خارج از گردش (پس‌انداز خانگی) بود. اما با پیدایش پول‌های تحریری (چک) و اینکه بانک‌ها می‌توانستند شبه پول خلق کنند، حجم نقدینگی شامل پول و شبه پول شد. نقدینگی هم مانند همه متغیرهای اقتصادی به دو گونه اسمی و واقعی تقسیم می‌شود. فقط زمانی می‌توان از افزایش نقدینگی صحبت کرد که نرخ رشد آن از نرخ رشد تورم بیشتر شده باشد.

فعالیت ۳-۱

گفته شد که افزایش حجم پول باعث بروز تورم می‌شود. به نظر شما این افزایش

حجم پول واقعی است یا اسمی؟

۱- بحث «شبه پول» در فصل بعدی توضیح داده شده است.

- ۱- انتخاب فلزات به عنوان پول چه مزایا و چه مشکلاتی داشت؟
- ۲- چه عواملی موجب پیدایش پول کاغذی شد؟
- ۳- به نظر شما، استفاده از پول تحریری و کارت اعتباری به جای اسکناس برای جامعه چه مزایایی دارد؟
- ۴- به نظر شما، بین ارزش پول و حجم آن چه ارتباطی هست؟
- ۵- رابطه تورّم و ارزش پول را تجزیه و تحلیل کنید.
- ۶- فرض کنید دولت با خلق پول بدون پشتوانه، حقوق کارکنان دولت را افزایش دهد. توضیح دهید که در صورت بروز تورّم آیا قدرت خرید کارکنان افزایش یافته است؟

فصل دوم

بانک

پیدایش بانک

با رونق گرفتن تجارت در جوامع بشری به ویژه ابتدا در تمدن اسلامی قرن سوم تا هشتم هجری و سپس در اروپا در قرون شانزدهم و هفدهم میلادی، نیاز به پول و خدمات آن بیشتر شد. با جریان یافتن پول‌های کاغذی و اعتبار و اعتماد به آنها، کم‌کم مؤسسات مالی روی کار آمدند که کار اصلی آنها حفظ و تأمین امنیت پول، و آسان‌سازی نقل و انتقال آن از شهری به شهر دیگر بود. این مؤسسات، که ابتدا «صرافی» و سپس «بانک» نامیده می‌شد با آسان کردن فعالیت‌های تجاری به افزایش مبادلات و در نتیجه تولید بیشتر کمک کردند. اعتبار این مؤسسات به این دلیل بود که مؤسسان آنها بازرگانان معروف، ثروتمند و مورد اعتماد مردم بودند و در برابر خدماتی که ارائه می‌کرد، کارمزد دریافت می‌کردند. مدیران این مؤسسات با گذشت زمان متوجه دو نکته مهم شدند: اول اینکه در اغلب موارد صاحبان پول‌های فلزی (که پول‌های خود را به امانت نزد آنان گذاشته و رسید گرفته‌اند)، تمامی پول خود را از صندوق مؤسسه خارج نمی‌کنند و به همین سبب، بخشی از کل موجودی برای پاسخگویی به مراجعان کافی است. نکته دیگر اینکه هم‌زمان با مراجعه تعدادی از افراد به مؤسسه برای دریافت پول خود، عده‌ای نیز برای واریز کردن پول به حسابشان مراجعه می‌کنند. در نتیجه، هیچ‌گاه موجودی صندوق به صفر نمی‌رسد. این دو مسئله، برخی را به این فکر واداشت که پول‌های راکد در صندوق را به کار گیرند. از دیرباز، صاحبان پول‌های راکد دو دسته بودند: عده‌ای با دادن قرض‌الحسنه نیاز هموعان

خود را تأمین می‌کردند. همچنین با مشارکت مالی در تجارت و یا تولید، بخشی از سود آن فعالیت اقتصادی را به دست می‌آوردند. در مقابل عده‌ای هم بودند که پول‌های را کد خود را به نیازمندان یا بازرگانان متقاضی، وام می‌دادند و در مقابل، مبالغی اضافه بر وام دریافت می‌کردند؛ بدون اینکه در فعالیت اقتصادی مشارکت کنند و یا ضرری متحمل شوند. این عده برخلاف آموزه‌های همه ادیان، رباخوار بودند.

در این مؤسسه‌های پولی (صراف یا بانک) مسئله این بود که مالک پول‌های را کد کیست. صرافان دیندار، پول‌های مردم را نزد خود امانت می‌دانستند. بنابراین نمی‌توانستند بدون رضایت صاحب پول از آن استفاده کنند. اگر هم این پول‌های را کد را با اجازه صاحبان اصلی و از سوی آنها به کار می‌گرفتند در این صورت مؤسسه مالی صرفاً واسطه و وکیل بود. سود فعالیت اقتصادی هم مال صاحب اصلی پول می‌شد و مؤسسه فقط حق الوکاله خود را بر می‌داشت.

در جوامع غیردینی، مؤسسه‌هایی شکل گرفت که پول‌های را کد را نه امانت بلکه قرض مردم به آنان و مال خود می‌دانست. بنابراین آنها را وام می‌داد و ربا می‌گرفت. از سوی دیگر مؤسسات برای افزایش توان وام‌دهی خود، با دادن بخشی از آن ربا به مردم، آنها را برای سپرده‌گذاری بیشتر تشویق می‌کردند. بانک‌های ربوی این گونه شکل گرفت.

در هر صورت این گونه مؤسسات یا بانک‌ها (چه ربوی و چه غیرربوی) علاوه بر خدمات نقل و انتقال و محافظت از پول، به اعطای وام و تأمین اعتبار نیز پرداختند. امکان گرفتن وام و اعتبار و پیدایش مؤسساتی که اعتبار دارد و می‌تواند این اعتبار خود را به دیگری هم بدهد (وام) در حجم و شکل فعالیت‌های اقتصادی تأثیر زیادی گذاشت.^۱

اعتبار

قبلاً بیان شد که این مؤسسات با چاپ رسید (پول کاغذی) قدرت خلق اعتبار پیدا کردند و برخی از آنها هم از این فرصت سوء استفاده کردند. دولت‌ها هم با اطلاع از این مشکل سعی کردند همان‌طور که حق ضرب سکه را منحصرأ در اختیار خود داشتند، حق چاپ و نشر اسکناس را هم از افراد و مؤسسات بگیرند.

هرچند انحصار این حق در دست دولت، ظاهراً بانک‌ها را صرفاً به واسطه دریافت و پرداخت

۱- اصل این فناوری اجتماعی (وام دهی و تأمین اعتبار) امکان خوبی برای رونق اقتصادی بشر بود و اینکه مثل هر نوآوری دیگر بشر از سوی عده‌ای مورد استفاده ظالمانه (ربا) واقع شده، دلیلی بر ردّ خود آن نیست.

تبدیل کرده بود و دیگر نمی‌توانستند اسکناس چاپ کنند (خلق پول)، اما ماهیت منحصر به فرد بانک فراتر از آن بود. بعدها مشخص شد بانک‌ها حتی اگر اجازه چاپ پول را هم نداشته باشند، امکان خلق نوعی دیگر از پول (شبه پول مانند پول‌های تحریری) را دارند.

فرض کنید در جامعه‌ای یک بانک بیشتر نداریم و اولین مراجعه کننده به این بانک، مبلغی سپرده بلندمدت می‌گذارد. بانک می‌تواند حداکثر تا سقف کل آن مبلغ را به دیگری وام دهد. حال، اگر بانک شرط کند که وام افراد را به جای پول نقد به صورت چک یا کارت اعتباری بپردازد و تمام کسانی را که این چک‌ها را برای وصول به بانک برمی‌گردانند مجاب کند که پول نقد درخواست نکنند و در همان بانک حساب باز کنند و از خدمات چک یا کارت اعتباری استفاده کنند در این صورت با پدیده منحصر به فردی روبه‌رو خواهیم بود^۱. بانک می‌تواند به هر تعداد و به هر میزان که بخواهد وام دهد؛ زیرا پول از گردش درون بانک خارج نمی‌شود. به این فرایند خلق شبه پول یا «خلق اعتبار» می‌گویند که از چاپ پول متفاوت است.

دولت‌ها با ابزارهایی این توان عجیب و خاص بانک را نیز باید مهار کنند. به همین دلایل بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری، می‌باید ماهیتاً نهادی غیرانتفاعی، و صرفاً با هدف ارائه خدمات به فعالان اقتصادی باشند و در هیچ جای دنیا اجازه فعالیت آزاد انتفاعی به بانک‌ها داده نمی‌شود. بانک‌ها فقط با مجوز بانک مرکزی تأسیس می‌شوند و تمام فعالیت‌های پولی و بانکی آنها باید تحت کنترل و نظارت شدید باشد.

انواع بانک

لازم به ذکر است بانک‌ها انواع متفاوتی دارند:

- ۱- بانک تجاری که صرفاً نقش آسان‌سازی مبادلات را دارد. (مثل بانک ملی)
- ۲- بانک تخصصی که فقط به فعالان عرصه خاصی از اقتصاد ارائه خدمات می‌کند نه به همه مردم. (مثل بانک توسعه صادرات)^۲
- ۳- بانک سرمایه‌گذاری واسطه و وکیل سپرده‌گذاران برای سرمایه‌گذاری و مشارکت در زمینه تولید است.^۳ همچنین می‌تواند شرکت‌ها و واحدهای تولیدی تأسیس کند.

۱- بین معتمدان بازار کسی که مردم به او بیشتر اعتماد دارند بیشتر به وی قرض می‌دهند. در نتیجه می‌گوییم اعتبار بدهکاری او بیشتر است. مشابه همین مسئله، هر بانکی که سپرده‌های بیشتری از مردم داشته باشد، بدهکارتر می‌شود و در نتیجه قوی‌تر نیز هست.

۲- بانک‌های مسکن یا کشاورزی بانک‌های تخصصی هستند که در ایران بیشتر نقش بانک تجاری را ایفا می‌کنند.

۳- با تصویب قانون بانکداری بدون ربا و اجازه به بانک‌ها که بر اساس عقود اسلامی (مثل مضاربه و جعاله) به فعالیت‌های واقعی

۴- بانک توسعه‌ای صندوقی عمدتاً دولتی برای توسعه مناطق محروم و تأمین مالی طرح‌های عمرانی توسعه‌ای است.^۱

۵- بانک مرکزی به‌عنوان حاکم پولی و اعتباری کشور، وظیفه حکمرانی و نظارت بر بانک‌ها را برعهده دارد.

با دقت بیشتر متوجه می‌شوید که این بانک‌ها، صرفاً در واژه بانک مشترک‌اند، ولی به نوعی هریک مؤسسه پولی و اعتباری متمایزی هستند که نباید آنها را یکسان پنداشت. در ادامه، برخی فعالیت‌های مشترک آنها معرفی می‌شود.

سپرده

به جوهی که مردم به دلایل مختلف به بانک می‌سپارند، «سپرده» گفته می‌شود. سپرده در واقع اعتبار و دارایی صاحبش و بدهی بانک به مشتریانش است. سپرده‌ها بر دو نوع است:

۱- سپرده دیداری سپرده‌های دیداری، سپرده‌هایی است که موجودی آنها به محض اینکه مشتری مطالبه کند، باید به او یا هر کس دیگری که او بخواهد، پرداخت شود.

۲- سپرده غیردیداری سپرده غیردیداری به دو صورت است: سپرده مدت‌دار و سپرده پس‌انداز.

سپرده مدت‌دار: حسابی است که پول مشتری برای مدتی تقریباً طولانی در آن نگهداری می‌شود و مشتری تا زمان سررسید، حق برداشت از آن را ندارد.

سپرده پس‌انداز: حسابی است که پول مشتری برای مدتی نامعین در آن نگهداری می‌شود اما مشتری می‌تواند با مراجعه به بانک، موجودی این حساب را در هر زمان که بخواهد، دریافت کند.

فعالیت ۱-۲

چگونگی افتتاح حساب پس‌انداز را به کلاس گزارش دهید.

اقتصادی هم بردازند، اغلب بانک‌ها در ایران هم‌زمان، بانک سرمایه‌گذاری هم هستند. بانک‌های مشترکی که با کشورها تأسیس می‌شوند (مثل بانک ایران و اروپا) هم بانک سرمایه‌گذاری به شمار می‌روند.

۱- در ایران با تکالیفی که دولت برای بانک‌ها وضع می‌کند، گاه بانک‌های تجاری، نقش بانک توسعه‌ای را نیز ایفا می‌کنند. همچنین بانک توسعه تعاون، که از صندوق توسعه تعاون شکل گرفته بود، بانک توسعه‌ای بود که فعالیت‌های تجاری هم می‌کند. بانک توسعه اسلامی مستقر در جدّه (وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی) نیز بانک توسعه‌ای است.

وام دهی بانک‌ها

افراد و مؤسسات برای انجام دادن فعالیت‌ها یا تکمیل طرح‌های اقتصادی خود به پول نیاز دارند و برای تأمین پول مورد نیاز خود به بانک مراجعه می‌کنند. بانک پس از بررسی درخواست متقاضی در صورتی که فعالیت او با شرایط بانک مطابق باشد و همچنین بانک از توانایی فرد برای بازپرداخت بدی خود اطمینان یابد، مبلغ وام را طی اسنادی به او پرداخت می‌کند؛ به این ترتیب، فرد متناسب با مبلغ وام نزد بانک اعتبار کسب می‌کند و باید بدی خود را در زمان سررسید قید شده در اسناد به بانک بپردازد.

فعالیت ۲-۲

مراحل دریافت وام را از کسی که از بانک وام دریافت کرده است، بپرسید و به کلاس گزارش کنید.

اسناد اعتباری

بانک‌ها به منظور عملیات اعطای وام و اعتبار، اسناد مختلفی تهیه کرده‌اند تا ضمن ارائه خدمت در کوتاه‌ترین زمان بتوانند طلب خود را از وام‌گیرنده دریافت کنند. این اسناد قابل انتقال است و صاحبان آنها می‌توانند قبل از سررسید، آنها را به دیگران منتقل کنند. برخی از اسنادی که در بانک‌ها و مؤسسات اعتباری جریان دارد، عبارت است از: چک، سفته، برات و اوراق قرضه^۱. این اسناد با توجه به زمان بازپرداختشان در سه گروه طبقه‌بندی می‌شوند:

۱- اسناد اعتباری دیداری (چک): از آنجا که این اسناد به محض رؤیت بانک و بدون اطلاع قبلی قابل پرداخت است، به آنها «اسناد دیداری» گفته می‌شود. صاحبان این نوع اسناد، مبلغ مورد نظر را در وجه خود یا هر کسی که مایل باشند، روی سند یادداشت می‌کنند. بانک نیز مبلغ قید شده را به فردی که سند در وجه او صادر شده است، پرداخت می‌کند. «چک» یا «پول تحریری»، همانند پول نقد در معاملات مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد.^۲

۲- اسناد اعتباری کوتاه مدت: زمان بازپرداخت این دسته از اسناد یک سال یا کمتر است. یکی از اسنادی که بانک‌ها در مقابل اعطای وام از وام‌گیرنده درخواست می‌کنند، سفته است. این سند

۱- در کشور ما، پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به جای اوراق قرضه، از اوراق مشارکت استفاده می‌شود.

۲- اگرچه طبق قانون، چک سند بهادار بدون تاریخ است در کشور ما براساس عرف، متأسفانه به غلط از آن به جای سند اعتباری مدت‌دار استفاده می‌شود که مشکلات زیادی مثل چک برگشتی و زندانیان چک را ایجاد کرده است. بد نیست بدانید درج تاریخ آینده روی چک غیرقانونی است.

در معاملات بازرگانی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. سفته سندی است که به موجب آن، بدهکار متعهد می‌شود مبلغ معینی را در زمان مشخص به طلبکار پرداخت کند. طلبکار پس از دریافت سفته باید آن را تا زمان سررسید نزد خود نگه‌دارد. هر برگ سفته سقف خاصی برای تعهد کردن دارد؛ مثلاً اگر روی سفته‌ای نوشته شده باشد تا «یک میلیون ریال» یعنی آن سفته حداکثر برای تعهد ۱۰۰ هزار تومان دارای اعتبار است و با آن نمی‌توان به پرداخت مثلاً ۲۰۰ هزار تومان تعهد کرد.

در صورتی که طلبکار قبل از زمان سررسید سفته به پول آن نیاز پیدا کند، می‌تواند سفته را پشت نویسی (ظهرنویسی)^۱ کند و با دریافت مبلغ کمتری، طلب خود را به دیگری انتقال دهد.^۲ سفته را می‌توان از بانک‌ها خریداری کرد.

شماره شترانه واریکل	شماره	مبلغ پرداخت	سررسید	
نام متعهد: محل اقامت: محل پرداخت:				

مبلغ به عدد:
 این سفته به منتهی مستحق که در تاریخ در مقابل این سفته به‌سواله کرد.
 مبلغ: ریال به پرداخت
 (مبلغ با تمام حروف نوشته شود)

نام متعهد:
 محل اقامت:
 محل پرداخت:

شماره سفته: ۰۲۹۱۲۲ (سری / ط)

مبلغ:
 تاریخ:
 سررسید:
 نام بستانکار:
 نام مشاهد:
 محل اقامت:
 محل پرداخت:

سفته یا مبلغ یک میلیون ریال

فعالیت ۲-۳

از یک برگ سفته و چک رونوشت تهیه، و چگونگی برگردن صحیح آن را تمرین

کنید.

- ۱- وقتی در پشت سفته نوشته می‌شود «این سند به آقا یا خانم انتقال یافت»، عمل ظهر (پشت) نویسی انجام گرفته است.
- ۲- در استفاده از تمام اسناد اعتباری باید به شدت دقت کرد تا در دام سوء استفاده کنندگان نیفتاد. قبل از هرگونه اقدام بهتر است از وکیل یا فرد آگاه، اطلاع کسب کرد؛ به‌طور مثال در صورتی که سفته‌ای چند بار پشت نویسی شود یعنی افراد متعددی آن را گرفته و به فرد دیگری منتقل کرده باشند، دارنده آن می‌تواند به هر کدام از آنها مراجعه کند؛ بنابراین انتقال سفته پایان کار شما نیست.

۳- اسناد اعتباری بلند مدت : در مواقعی که دولت یا مؤسسات خصوصی برای رفع مشکلات یا گسترش فعالیت‌های اقتصادی خود به امکانات مالی نیاز پیدا می‌کنند، ممکن است به انتشار اوراق مشارکت اقدام کنند. افراد یا مؤسسات خصوصی با خرید این اوراق، ضمن دریافت سود علی الحساب در فواصل زمانی مشخص شده، اصل طلب خود را در زمان سررسید دریافت می‌کنند. بازپرداخت این گونه اسناد، اغلب بیش از یک سال طول می‌کشد؛ به همین دلیل، آنها را جزء اسناد اعتباری بلند مدت قرار می‌دهند.

فعالیت ۲-۴

برخی بانک‌ها به فروش اوراق مشارکت اقدام می‌کنند. شما می‌توانید داوطلبانه در این زمینه گزارشی تهیه، و به کلاس ارائه کنید.

فعالیت‌های مختلف بانک‌ها

برخی تصور می‌کنند تنها وظیفه بانک، تجهیز و توزیع اعتبارات و اعطای وام است؛ در حالی که بانک‌ها فعالیت‌های مهم دیگری نیز انجام می‌دهند؛ مانند :

- خرید و فروش ارز
- نقل و انتقال وجوه در داخل کشور
- دریافت مطالبات اسنادی و سود سهام مشتریان و واریز به حساب آنها
- پرداخت بدهی مشتریان در صورت درخواست آنها
- قبول امانات و نگهداری سهام و اوراق بهادار و اشیای قیمتی مشتریان
- انجام دادن وظیفه قیومت، وصایت و وکالت برای مشتریان طبق مقررات مربوط

نظام بانکی بدون ربا

براساس فقه اسلامی، هر نوع دریافت پول اضافی از وام‌گیرنده، ربا تلقی می‌شود و حرام است. بر این اساس، قانون عملیات بانکی بدون ربا تصویب شد و از سال ۱۳۶۳ به اجرا درآمد. طبق قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها درآمد خود را از طریق سرمایه‌گذاری مستقیم در طرح‌های تولیدی و

عمرانی کسب می کنند. علاوه بر این، تحت یازده عقد اسلامی^۱ مجاز نیز می توانند به اشخاص تسهیلات مالی اعطا کنند و از این طریق به طور غیرمستقیم در سرمایه گذاری ها شرکت جویند؛ به این ترتیب، بانک اسلامی از حالت واسطه گری خارج می شود و به نهادی فعال در عرصه تولید و اقتصاد کشور تبدیل می شود. این عقود مجاز عبارت است از :

۱- قرض الحسنه	۲- مضاربه	۳- مشارکت مدنی
۴- مشارکت حقوقی	۵- فروش اقساطی	۶- معاملات سلف
۷- اجاره به شرط تملیک	۸- جعاله	۹- مزارعه
۱۰- مساقات	۱۱- خرید دین.	

به دلیل این فعالیت های بانکی، که در بخش واقعی اقتصاد است، سود بانکی (علی الحساب یا قطعی) اعطایی به سپرده گذاران در قانون، ربا تلقی نشده است.

۱- در زیر عقود اسلامی را به اختصار توضیح می دهیم :

- ۱- قرض الحسنه : قراردادی است که در آن یکی از طرفین قرارداد (در اینجا بانک) مقدار معینی از مال خود را در زمان حال به دیگری (در اینجا مشتری بانک) واگذار می کند. در مقابل، قرض گیرنده متعهد می شود که عین مال یا قیمت آن را در زمان معین باز پس دهد.
- ۲- مضاربه : قراردادی است که به موجب آن، بانک سرمایه را تأمین می کند و طرف دیگر با آن به تجارت می پردازد. در نهایت، سود سرمایه بین بانک و طرف دیگر تقسیم می شود.
- ۳- مشارکت مدنی : قراردادی بازرگانی است که به موجب آن دو یا چند شخص حقیقی یا حقوقی (از جمله بانک) سرمایه نقدی یا جنسی خود را به شکل مشاع و به منظور ایجاد سود درهم می آمیزند.
- ۴- مشارکت حقوقی : قراردادی است که طی آن بانک قسمتی از سرمایه شرکت های سهامی جدید را تأمین، و یا قسمتی از سهام شرکت های سهامی موجود را خریداری می کند و از این طریق در سود آنها شریک می شود.
- ۵- فروش اقساطی : بانک ها بنا به تقاضای کتبی مشتریان خود، ماشین آلات و تأسیساتی را که عمر مفید آنها بیش از یک سال است، خریداری می کنند و به صورت قسطی به مشتریان می فروشند.
- ۶- معاملات سلف : بانک محصولات تولیدی آینده بنگاه ها را پیش خرید می کند.
- ۷- اجاره به شرط تملیک : طبق این قرارداد، بانک مورد اجاره را تهیه می کند و در اختیار مشتری (مستأجر) قرار می دهد. در صورتی که مستأجر به تعهدات خود عمل، و اقساط خود را تأدیه کند در پایان مدت اجاره، مالک عین مال مورد اجاره می شود.
- ۸- جعاله : طبق قرارداد، کارفرما تعهد می کند در برابر عمل مشخص کارگزار یا عامل، اجرت معینی به او بپردازد.
- ۹- مزارعه : طبق این قرارداد، بانک زمین مشخصی را برای مدت معین در اختیار طرف دیگر قرار می دهد تا در آن کشاورزی کند. در نهایت، سود حاصل بین دو طرف تقسیم می شود.
- ۱۰- مساقات : قراردادی است میان صاحب باغ و دیگری که به ازای دریافت مقداری از محصول، کار نگهداری از باغ و برداشت را انجام می دهد.
- ۱۱- خرید دین : طبق این قرارداد، بانک ها می توانند اسناد و اوراق تجاری متعلق به واحدهای تولیدی، بازرگانی و خدماتی را

تزیل کنند.

- ۱- تفاوت مؤسسات و بانک‌های ربوی و غیر ربوی را توضیح دهید.
- ۲- مفهوم اعتبار در عملیات بانکی چیست؟
- ۳- انواع بانک‌ها را نام ببرید.
- ۴- بانک‌ها چه خدماتی را به مشتریان خود ارائه می‌کنند؟
- ۵- انواع اسناد اعتباری را نام برده و کاربرد آنها را توضیح دهید.
- ۶- فرایند خلق شبه پول را توضیح دهید.
- ۷- در نظام بانکی بدون ربا، بانک‌ها چگونه درآمد کسب می‌کنند؟

فصل سوم

بازار سرمایه

بین پیشرفت اقتصادی کشورها و گسترش بورس آنها چه رابطه‌ای هست؟

محل ارتباط عرضه‌کنندگان و تقاضاکنندگان سرمایه^۱

اغلب مردم پس‌اندازهایی دارند و مایل هستند آنها را در اموری به کار گیرند که عاید مناسبی داشته باشد. از سوی دیگر، افراد به تنهایی امکانات و سرمایه لازم و تخصص و توان انجام دادن این کار را ندارند.

صاحبان واحدهای تولیدی و مراکز تجاری نیز برای تأسیس این گونه واحدها و گسترش دادن فعالیت‌های خود به منابع مالی نیازمندند. در قدیم، اشخاص پس‌اندازها یا مال به دست آمده از ارث را وارد سرمایه‌گذاری می‌کردند و یا از افراد دارای اعتبار یا بانک‌ها قرض می‌گرفتند.

۱- در این فصل، منظور از سرمایه، صرفاً سرمایه مالی است.

رفته‌رفته در روند تکامل تأمین مالی، شیوه مناسب‌تری ابداع شد و آن تأمین مالی از طریق صدور اوراق بهادار بود. در این روش، مراکز تجاری و بازرگانی به جای اینکه از بانک وام بگیرند، وام را به‌طور مستقیم از مردم دریافت می‌کنند؛ از جمله پیامدهای مطلوب این روش، افزایش انگیزه مردم برای سرمایه‌گذاری است؛ زیرا در این حالت، مردم در سرمایه و سود شرکت‌ها شریک می‌شوند. با استفاده از این روش، سرمایه‌های اندک مردم جمع‌آوری می‌شود و در قالب منابع قابل توجه، سرمایه شرکت‌های سهامی را تأمین می‌کند. این کار مهم از طریق «بازار سرمایه» و نهاد آن یعنی بورس^۱ انجام می‌شود. بورس، مرکزی مطمئن است که بین عرضه‌کنندگان و تقاضاکنندگان سرمایه ارتباط برقرار می‌کند و از این طریق، زمینه جمع‌آوری و به‌کارگیری سرمایه‌های مالی را فراهم می‌آورد.

بازار بورس

به‌طور کلی به مکانی که کار قیمت‌گذاری و خرید و فروش برخی از کالاها و اوراق بهادار در آنجا انجام می‌گیرد، «بورس» می‌گویند. در اینجا برای آشنایی بیشتر شما، بورس کالا و بورس اوراق بهادار معرفی می‌شود.

ساختمان بورس اوراق بهادار تهران

بورس کالا: به بازاری که در آن کالا یا کالاهای معینی مورد معامله قرار می‌گیرد، «بورس کالا» می‌گویند. معمولاً این گونه بازارها را به نام کالایی که در آنها معامله می‌شود، نام‌گذاری می‌کنند. البته بورس کالا در اصطلاح اقتصادی صرفاً محل مبادلات کاغذی آن کالا است. در بورس‌های کالا بیشتر کالاهای واسطه‌ای و مواد خام و اولیه مثل گندم، جو، آهن، مس، زغال‌سنگ، نفت، و برخی

۱- بهابازار، مصوب و جایگزین فرهنگستان به جای واژه بورس است.

مواد شیمیایی مورد معامله قرار می‌گیرد.

بورس کالا محل مبادلات کاغذی آن کالا است و کالایی در آن مبادله نمی‌شود.

بورس اوراق بهادار: به بازار رسمی و دائمی که در محلی معین تشکیل می‌شود و در آن

اوراق بهادار مورد معامله قرار می‌گیرد، «بورس اوراق بهادار» گفته می‌شود. برای آشنایی شما با این

بازار، نخست اوراق بهادار معرفی می‌شود^۱.

فعالیت ۱-۳

چند بورس معروف دنیا را نام ببرید.

اوراق بهادار

منظور از اوراق بهادار، اسنادی است که در فرایند تأمین منابع مالی به عنوان تضمین صادر

می‌شود؛ این اوراق به دو دسته کلی تقسیم می‌شود:

۱- اوراق سهام

۲- اوراق مشارکت

۱- اوراق سهام: سهم^۲ ورقه قابل معامله‌ای است که نشان دهنده مالکیت دارنده آن در

شرکت سهامی است و بر روی آن اطلاعاتی شامل میزان مشارکت، تعهدات و منافع صاحب سهم در

هر شرکت سهامی درج شده است. صاحبان سهام به نسبت سهامی که خریده‌اند، مالک، و در سود

و زیان شرکت سهیم می‌شوند.

۱- گاهی به چیزهایی مثل سفته، چک، پول، برات، حوالجات، تمبر و... در زبان مردم، اوراق بهادار گفته می‌شود که کارکرد آنها تضمین تعهدات است نه تأمین مالی. اما در اصطلاح اقتصاددانان به آنها اوراق بهادار نمی‌گویند. همچنین اوراق مبادله شده در بورس کالا نیز از نظر مردم اوراق بهادار شمرده می‌شود در حالی که از نظر اقتصاددانان، اوراق بهادار صرفاً شامل اوراق سهام و اوراق مشارکت می‌شود.

۲- روی ورقه سهم موارد زیر درج می‌شود:

نام شرکت و شماره ثبت آن، مبلغ سرمایه ثبت شده و سرمایه پرداخت شده، تعیین نوع سهم، مبلغ اسمی سهم و مقدار پرداخت شده آن به حروف و عدد.

صادر کننده سهام، شرکت سهامی است. شرکت های سهامی به دو نوع عام و خاص تقسیم می شوند که فقط شرکت های سهامی عام می توانند سهام خود را در بورس عرضه کنند و بفروشند. شرکتی که خواستار پذیرش در بورس است و شرایط لازم را نیز دارد، می تواند تقاضای پذیرش خود را به همراه مدارک مورد نیاز به شرکت بورس اوراق بهادار تهران ارائه کند. این شرکت پس از بررسی اولیه، مدارک برای هیئت پذیرش می فرستد و این هیئت پس از بررسی دقیق وضعیت شرکت، نسبت به پذیرش یا رد تقاضای آن اقدام می کند.

۲- اوراق مشارکت^۱: دولت، شهرداری ها و شرکت های دولتی و خصوصی به منظور تأمین اعتبار طرح های توسعه ای و عمرانی در کشور، اوراق مشارکت منتشر می کنند.

تهیه دستورالعمل اجرایی و مقررات ناظر بر انتشار اوراق مشارکت در ایران برعهده بانک مرکزی است. گاهی اوراق مشارکت می تواند مانند سهام در بازار سرمایه خرید و فروش شود.

فعالیت ۲-۳

درباره هر یک از این موارد از جهت سوددهی بیشتر و خطر (ریسک) کمتر بحث کنید.

۱- خرید اوراق مشارکت

۲- سپرده گذاری در بانک

۳- خرید سهام شرکت های عضو بورس

تأثیر بورس بر اقتصاد جامعه

فعالیت های بازار سرمایه در اقتصاد جامعه آثار و نتایج بسیاری دارد؛ از جمله:

– از طریق جذب و به کار انداختن سرمایه های راکد، حجم سرمایه گذاری را در جامعه افزایش

می دهد.

– بین عرضه کنندگان و تقاضاکنندگان سرمایه ارتباط برقرار، و معاملات بازار سرمایه را تنظیم

می کند.

– با بررسی و شفاف سازی اطلاعات مالی شرکت ها و قیمت گذاری سهام و اوراق بهادار تا

حدودی از نوسان شدید قیمت ها جلوگیری می کند.

– با تشویق مردم به پس انداز و به کارگیری پس اندازها در فعالیت های مفید اقتصادی در کاهش

نرخ تورّم مؤثر است.

۱- در جامعه ما به دلیل پرهیز از ربا، این طرح ابتکاری ایجاد شده است.

— بورس و فعالیت‌های مربوط به آن، سرمایه‌های لازم اجرای پروژه‌های بزرگ دولتی و خصوصی را فراهم می‌آورد.

چگونه می‌توان در بورس سرمایه‌گذاری کرد؟

اولین کاری که برای سرمایه‌گذاری در بورس باید انجام داد، گرفتن «شناسهٔ معاملاتی» با مراجعه به یکی از کارگزاری‌ها است. همان‌طور که بانک به مشتری خود شماره حسابی می‌دهد که مشتری با آن شماره شناخته می‌شود، سامانهٔ معاملاتی بورس هم افراد را با شناسهٔ معاملاتی آنها شناسایی می‌کند. سپس خریدار سهام برای خرید باید به یکی از کارگزاری‌های بورس مراجعه، و از کارگزار تقاضای برگهٔ درخواست خرید کند. کارگزار برگه‌ای را در اختیار او قرار می‌دهد. او علاوه بر تکمیل آن باید مبلغی را که می‌خواهد سرمایه‌گذاری کند به حساب کارگزار واریز کند و فیش آن را به همراه برگهٔ تکمیل شده تحویل کارگزار دهد و رسید بگیرد. طی زمان معینی، پس از آماده شدن اوراق سهام، مشتری با تحویل رسید قبلی به کارگزار، اوراق سهام خود را دریافت می‌دارد. علاوه بر خرید حضوری، اشخاص می‌توانند از طریق اینترنت نیز به خرید اقدام کنند و پس از عملیات، نمونهٔ چاپی آن را به‌عنوان رسید دریافت نمایند.

برای فروش نیز فرد باید به کارگزار مراجعه، و قیمت مورد نظر را برای فروش تعیین کند تا کارگزار از سوی فروشنده اقدام کند.

دقت کنید بازار سرمایه محل هم‌عایدی و هم‌خطر(ریسک) است. به همین دلیل افراد باید فقط سرمایه‌های مازاد خود را بیاورند و به بورس نگاه کوتاه‌مدت نکنند. همچنین بهتر است به اصطلاح همه تخم مرغ‌های خود را در یک سبد نگذارند و سبد سهام تشکیل دهند. در غیر این موارد احتمال ضرر می‌رود.

- ۱- نقش بورس و نقش بانک را در اقتصاد جامعه با هم مقایسه کنید.
- ۲- بورس چگونه می‌تواند از نوسان شدید قیمت‌ها جلوگیری کند؟
- ۳- در بورس کالا ، چه نوع کالاهایی مورد معامله قرار می‌گیرد؟
- ۴- تفاوت اوراق مشارکت و سهام چیست؟
- ۵- کدام دسته از اوراق بهادار خطر (ریسک) کمتری دارد؟ چرا؟
- ۶- اوراق مشارکت به چه منظور منتشر می‌شود؟

بخش ۳

توسعه اقتصادی

فصل اول

رشد، توسعه و پیشرفت

چگونه می توان نرخ رشد یا توسعه یافتگی هر کشور را اندازه گرفت؟

مقدمه

تحولات چند قرن اخیر و انقلاب صنعتی و فناوری به همراه تلاش و کوشش و برنامه ریزی های صحیح برخی از کشورها، بی کیفیتی و کم کاری سیاستمداران و سردمداران برخی دیگر به علاوه غارت ثروت های ملت های آسیایی و آفریقایی توسط قدرت های بزرگ، موجب شد طی دو قرن گذشته، کشورها به دو گروه پیشرفته و عقب مانده (جهان سوم) تقسیم شوند. امروزه براساس تقسیم بندی کشورهای غربی و تعریف آنها از توسعه، کشورها به چهارگروه توسعه یافته، در حال توسعه، کمتر توسعه یافته و توسعه نیافته تقسیم می شوند. این تقسیم بندی موجب شده است برخی از کشورهای توسعه نیافته، پذیرای برنامه ها و خواسته هایی شوند که سازمان های بین المللی تحت عنوان «توسعه یافتگی» بر کشورهای دیگر تحمیل می کنند.

در بررسی تحول و پیشرفت جامعه و همچنین گسترش ظرفیت های تولیدی آن، با سه واژه روبه رو هستیم که رابطه نزدیکی با هم دارند؛ «رشد»، «توسعه» و «پیشرفت». هدف این فصل، طرح مباحث

رشد، توسعه و پیشرفت و آشنایی با مفاهیم و معیارهای اندازه‌گیری آنها است. در قدم نخست، باید این واژه‌ها را تعریف کنیم و آنها را از هم بازشناسیم.

رشد

«رشد» صرفاً به معنای افزایش تولید است؛ بنابراین مفهومی کمی است. اگر در جامعه‌ای میزان واقعی تولید در دوره‌ای معین نسبت به دوره قبل افزایش یابد، می‌گوییم در آن جامعه رشد صورت گرفته است؛ به عبارت دیگر هرگاه کشوری با برخورداری از عوامل تولید بیشتر مثل سرمایه‌گذاری بیشتر یا به‌کارگیری روش‌های بهتر و فناوری مناسب‌تر، ظرفیت تولیدی خود را افزایش دهد، می‌گوییم در مسیر رشد گام برداشته است. این افزایش می‌تواند ناشی از افزایش سطح زیرکشت، تأسیس کارخانه‌های جدید، گسترش و توسعه مراکز تولیدی و یا استفاده بهتر از امکانات و منابع و نظایر اینها باشد.

بهترین معیار برای سنجش رشد، میزان تغییرات شاخص‌های تولید کل جامعه مثل درآمد سرانه یا تولید ناخالص داخلی/ملی (به قیمت‌های ثابت) و یا نرخ رشد آنهاست. اگر می‌خواهیم نرخ رشد کشوری را طی زمان (مثل ده سال گذشته) بررسی کنیم، باید شاخص‌ها به قیمت ثابت محاسبه شود تا رشد کاذبی را تداعی نکند. همچنین چون جمعیت هر کشور در طول زمان تغییر می‌کند، بهتر است نرخ رشد درآمد سرانه را در حکم معیار سنجش رشد در نظر بگیریم و بدین ترتیب وضعیت کشور را در سال‌های مختلف مقایسه کنیم.

همچنین برای مقایسه وضعیت کشورهای مختلف با یکدیگر، باید درآمد سرانه آن کشورها را برحسب واحد پول یکسانی محاسبه کنیم. درآمد سرانه تمامی کشورهای جهان برحسب دلار آمریکا اعلام می‌شود؛ بدین ترتیب، نخست درآمد سرانه کشور را برحسب پول داخلی آن محاسبه می‌کنند. سپس با توجه به برابری قدرت خرید دلار^۱ در آن کشور، درآمد سرانه برحسب دلار اعلام می‌شود؛ بنابراین، امکان مقایسه سطح درآمد سرانه فراهم می‌آید که معیار اندازه‌گیری رفاه مادی در جوامع مختلف است.

۱- نرخ دلار در بازار ارز کشور به‌طور روزانه نوسان و تغییر دارد؛ ضمن اینکه تعیین قیمت دلار در هر کشور به سیاست‌های آن کشور بستگی دارد. در نتیجه نرخ دلار در بازار کشورها معیار مناسب یکسانی برای تبدیل تولید ملی کشورها به آن و مقایسه با هم نیست. به همین دلیل از دلار دیگری با نام «دلار رفاهی یا دلار برابری قدرت خرید» (PPP) استفاده می‌شود به این شکل که یک سبد کالایی یکسان سالانه در کشور ایران قیمت‌گذاری، و هم‌زمان همان سبد کالایی در کشور آمریکا تعیین قیمت می‌شود. تقسیم این دو قیمت بر هم، قدرت خرید دلار را در ایران نشان می‌دهد. این دلار سالانه توسط سازمان‌های بین‌المللی محاسبه و اعلام می‌شود و ارتباط مستقیمی به نرخ دلار موجود در بازار ارز ندارد؛ بدین ترتیب اگر درآمد سرانه ایران بر اساس دلار PPP (۱۵۰۹۰ دلار) دو برابر درآمد سرانه کشور اوکراین (۸۵۰۸ دلار) باشد، می‌توان گفت متوسط رفاه ایرانیان دو برابر افراد آن کشور است.

توسعه

«توسعه» در کنار افزایش تولید بر تغییرات و تحولات کیفی دیگری نیز دلالت دارد و از این رو آن را می‌توان مفهومی کمی – کیفی دانست؛ اما دستیابی به توسعه، علاوه بر رشد اقتصادی، مستلزم دستیابی به برخی شاخص‌های دیگر و بهبود وضعیت مردم در مواردی چون بهداشت و سلامت، امید به زندگی، برخورداری از امکانات آموزشی، مشارکت مؤثر در فعالیت‌های سیاسی – اجتماعی، سطح تحصیلات، دسترسی به آب سالم، کاهش نرخ مرگ و میر نوزادان، بهبود توزیع درآمد و کاهش فقر است. همان‌گونه که مشاهده می‌کنید، مفهوم توسعه شامل رشد نیز هست؛ اما هر رشدی را نمی‌توان توسعه دانست. نکته قابل توجه دیگر، این است که نتایج رشد را می‌توان در کوتاه مدت مشاهده کرد؛ اما نتایج توسعه ممکن است در زمان طولانی‌تری به دست آید و در کوتاه مدت مشهود نباشد؛ به همین دلیل، گفته می‌شود که توسعه فرایندی بلندمدت است.

فعالیت ۱-۱

هریک از شما در منطقه خود، مواردی را فهرست کنید که بیانگر رشد و توسعه است. آن‌گاه فهرست خود را با فهرست‌های هم‌کلاسی‌هایتان مقایسه کنید.

برای اندازه‌گیری توسعه در کنار درآمد سرانه از معیارهای دیگری نیز استفاده می‌شود؛ برای مثال، شاخصی به نام «شاخص توسعه انسانی» (H.D.I.) وجود دارد که ترکیبی از چند شاخص، مثل تولید ناخالص ملی، نرخ باسوادی بزرگسالان، امید به زندگی، دسترسی به آب سالم و میزان ثبت نام واجدان شرایط تحصیل در مدارس است. با محاسبه شاخص HDI ملاحظه می‌شود که چه‌بسا کشورهای با درآمد سرانه مشابه، توسعه انسانی متفاوتی داشته باشند. بدیهی است چون مردم جوامع توسعه یافته‌تر به امکانات بهداشتی، غذایی و آموزشی بیشتری دسترسی دارند، نرخ مرگ و میر نوزادان در این گونه جوامع کمتر، امید به زندگی بیشتر و نرخ بی‌سوادی کمتر است. با مقایسه وضعیت این سه شاخص توسعه در کشور توسعه یافته‌ای نظیر نروژ و یک کشور توسعه نیافته مثل موزامبیک، سودمندی این معیارها را بهتر می‌توان درک کرد.

جدول ۱

تولید ناخالص داخلی سرانه (به دلار PPP ثابت سال ۲۰۱۱)	نرخ باسواد بزرگسالان (به درصد)	امید به زندگی (سال)	نرخ مرگ و میر نوزادان (در هر هزار تولد)	شاخص‌ها کشورها
۶۲۴۴۸	حدود ۱۰۰	۸۱/۶	۲/۳	نروژ/رتبه اول
۱۰۷۰	۵۰/۶	۵۵/۱	۶۱/۵	موزامبیک/رتبه ۱۸۰
۱۵۰۹۰	۸۴/۳	۷۵/۴	۱۴/۴	ایران/رتبه ۶۹

Source : Human Development Report 2015, (UNDP)

همان‌گونه که در جدول ۱ مشاهده می‌کنید، سطح پایین توسعه در کشور موزامبیک با سطح پایین رشد در این کشور هماهنگی دارد. هماهنگی سطح توسعه و سطح رشد در مورد بیشتر جوامع امروزی صادق است؛ به همین سبب، با قدری مسامحه می‌توان از درآمد سرانه به‌عنوان معیاری برای سنجش توسعه نیز استفاده کرد. در این میان، دو گروه از کشورها استثنا هستند:

۱- تعداد معدودی از کشورهای در حال توسعه که با داشتن یک ماده‌گرانه‌های معدنی (نظیر نفت) و صادرات زیادی از آن امکان دستیابی به درآمد سرانه زیاد را دارند (در کشور قطر با جمعیتی در حدود ۹۱۰ هزار نفر، تولید ناخالص داخلی سرانه سالانه به قیمت‌های ۲۰۱۱ حدود ۱۲۷۵۶۲ دلار PPP است) در حالی که رتبه ۳۲ را در شاخص توسعه انسانی دارد.

۲- تعدادی از کشورهای در حال توسعه که با پیش‌بینی و اجرای برنامه‌های بلندمدت توانسته‌اند در وضعیت شاخص‌های توسعه خود بهبود نسبی ایجاد کنند. چین (بارتبه ۹۰) از جمله این کشورهاست که با وجود درآمد سرانه نه‌چندان زیاد از نظر بسیاری از شاخص‌های توسعه وضعیت نسبتاً مطلوبی دارد (نرخ مرگ و میر نوزادان در چین ۱۰/۹ در هزار، امید به زندگی ۷۵ سال و نرخ باسوادی بزرگسالان ۹۵/۱ درصد است) در حالی که تولید ناخالص داخلی سرانه در این کشور، در حدود ۱۱۵۲۵ دلار در سال است).

فعالیت ۱-۲

این موارد را در میان خویشاوندان خود طی پنجاه سال گذشته بررسی کنید.
الف) متوسط سطح تحصیلات (ب) متوسط طول عمر

فاصله توسعه نیافتگی

امروزه، یکی از معیارهای بسیار رایج برای طبقه بندی کشورهای مختلف دنیا، طبقه بندی براساس سطح توسعه یافتگی است.

حدود $\frac{1}{5}$ جمعیت $\frac{7}{5}$ میلیارد نفری کره زمین در کشورهای توسعه یافته و $\frac{4}{5}$ دیگر این جمعیت در کشورهای در حال توسعه و توسعه نیافته زندگی می کنند.

تفاوت بین کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه از نظر وضعیت معیشتی با نگاهی به درآمدهای سرانه این گونه آشکار می شود. درآمد سرانه سالانه در بیش از 50% کشور در حال توسعه فقیر از 1600 دلار کمتر است در حالی که هیچ یک از 20% کشور توسعه یافته دنیا درآمد سرانه سالانه کمتر از 40000 دلار در سال ندارند، برای مثال در سال 2015 تولید ناخالص داخلی سرانه در کشور سوئیس بیش از 80675 دلار و در سودان حدود 221 دلار بوده است.

این تفاوت و شکاف عمیق بین کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته به هیچ وجه به سطح درآمد سرانه محدود نمی شود و تقریباً در تمامی شاخص های توسعه (البته با درجات متفاوت) وجود دارد. بعضی از این شاخص ها را در جدول زیر مشاهده می کنید :

جدول ۲

متوسط امید به زندگی در آغاز تولد	متوسط نرخ مرگ و میر نوزادان (در هر ۱۰۰۰ نفر)	متوسط درصد نرخ باسوادی بزرگسالان (به طور متوسط)	گروه کشورها
۶۰/۵ سال	۸۹/۴	۵۷/۱٪	۴۳ کشور با توسعه انسانی ضعیف
۸۰/۵ سال	۶	تزدیک به ۱۰۰٪	۴۹ کشور با توسعه انسانی زیاد

http://hdr.undp.org/sites/default/files/۲۰۱۵_human_development_report.pdf

فعالیت ۱-۳

با مراجعه به وبگاه زیر آمار مربوط به کشور ایران را با گروه کشورهای مذکور در جدول بالا مقایسه کنید.

<http://databank.worldbank.org>

پیشرفت

برخی کشورها و سازمان‌های بین‌المللی از معیارها و شاخص‌های توسعه برای تحمیل الگوهای غربی سوء استفاده می‌کنند به طوری که گاهی توسعه یافتگی معادل غربی شدن تلقی شده است. از سوی دیگر الگوهای توسعه به طور معمول به تفاوت‌های بومی و محلی کشورها و همچنین به تاریخ، فرهنگ، باورها و ارزش‌های اجتماعی آنها توجه لازم را ندارند. این مسائل موجب شد تا بسیاری از اندیشمندان از واژه توسعه کمتر استفاده کنند و به دنبال جایگزینی برای آن باشند.

اصطلاح «پیشرفت» انتخاب بسیاری از نخبگان و اندیشمندان دنیا از جمله کشور ما است. در مفهوم پیشرفت، الگوی واحدی برای همه کشورها توصیه نمی‌شود. موقعیت‌های گوناگون مثل وضعیت تاریخی، جغرافیایی، سیاسی، طبیعی، انسانی، دینی و در نهایت زمانی و مکانی، شاخص‌های پیشرفت را تعیین می‌کند. بنابراین امکان تنوع در الگوها و قبل از آن شاخص‌ها را پیدا می‌کند.

اقتصاددانان برای مقایسه بهتر کشورها و روند تغییرات آنها علاوه بر شاخص‌های توسعه به شاخص‌های دیگر نیز توجه دارند؛ به عبارت دیگر گاهی شاخص‌های رشد و توسعه به اندازه کافی وضعیت هر کشور را معرفی نمی‌کند؛ به طور مثال مواردی چون تغذیه، مسکن، بهبود فضای کسب و کار، وضعیت فساد و مبارزه با آن، استفاده از علم و فناوری، ابعاد زیست محیطی و آلودگی‌ها، دسترسی به ارتباطات و فناوری اطلاعات، بزهکاری، مالکیت و ... در شاخص توسعه انسانی مورد توجه نیست. بنابراین متخصصان همیشه به دنبال شاخص‌های اندازه‌گیری بهتری هستند؛ مانند شاخص رقابت پذیری که ۱۱۰ عامل را در ۱۲ محور مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد یا شاخص پیشرفت^۱. در کشور ما و به ویژه در دهه چهارم که به نام «دهه عدالت و پیشرفت» موسوم شد و در بحث الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، به جای واژه توسعه، واژه پیشرفت به کار رفت و مورد قبول نخبگان واقع شد.

۱- به طور مثال مراجعه کنید به <http://www.socialprogressimperative.org>

- ۱- چرا مطالعهٔ مبحث رشد و توسعهٔ اقتصادی دارای اهمیت بسیار است؟
- ۲- تولید یک کارخانهٔ خودروسازی در سال ۱۳۸۶ ، هشتاد هزار و در سال ۱۳۸۷، نود هزار دستگاه از همان نوع بوده است. به نظر شما ، این کارخانه با رشد روبه‌رو بوده است یا توسعه؟ چرا؟
- ۳- برای اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی از چه معیارهایی استفاده می‌کنند؟
- ۴- چرا به‌طور قطع نمی‌توان از معیار درآمد سرانه برای اندازه‌گیری توسعه استفاده کرد؟
- ۵- چرا بهتر است به جای توسعه از واژه پیشرفت استفاده کنیم؟

فقر و توزیع درآمد

آیا راه‌حلی برای از بین بردن فقر وجود دارد؟

مقدمه

یکی از اهداف اصلی برنامه‌ریزی‌های اقتصادی در هر کشوری، دستیابی به عدالت، کاهش انواع نابرابری مثل نابرابری در برخورداری از امکانات (آب سالم، بهداشت، آموزش، امنیت، مسکن و ...)، کاهش فاصله درآمدی، کاهش فقر و تأمین حداقل رفاه اجتماعی برای عموم مردم است. «رفاه اجتماعی» اصطلاحی است که در پی تأمین حداقل نیازهای اساسی آحاد جمعیت کشور، برخورداری از سلامت در جسم و روح افراد جامعه، کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی، ارتقای توانمندی‌ها، مسئولیت‌پذیری افراد جامعه در برابر یکدیگر، رضایتمندی و شادکامی افراد است. رفاه اجتماعی با از بین رفتن فقر و کاهش نابرابری‌ها تحقق می‌یابد.

فقر مطلق و فقر نسبی

فقر یا تهیدستی مطلق به معنای نداشتن حداقل معیشت است. فقیر مطلق کسی است که به نیازهای

ابتدایی زندگی مانند آب سالم، تغذیه، خدمات بهداشتی، آموزش، پوشاک و سرپناه دسترسی نداشته باشد^۱. در هر جامعه، افرادی که درآمد آنها از سطح حداقل معیشتی معین کمتر باشد، زیر «خط فقر» قرار دارند. نکته قابل توجه اینکه سطح حداقل معیشت (خط فقر) از یک کشور به کشور دیگر یا از یک زمان به زمان دیگر متفاوت است و این امر منعکس‌کننده تفاوت در نیازها است. افرادی که در زمانی یا در کشوری، فقیر به‌شمار می‌روند، چه بسا در زمانی دیگر و یا در کشوری دیگر، فقیر محسوب نشوند. به این وضعیت «فقر نسبی» می‌گویند. به عنوان مثال فردی که در آفریقای مرکزی بالای خط فقر است، چه بسا در همان زمان در آفریقای شمالی پایین خط فقر قرار بگیرد.

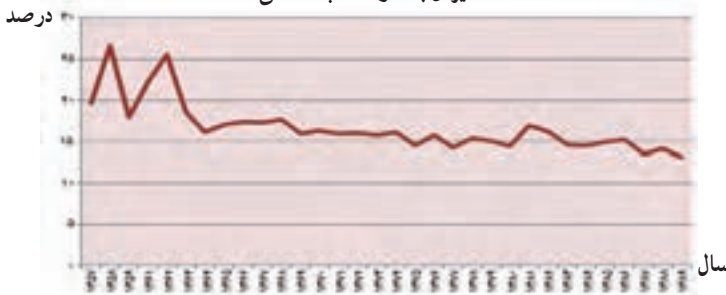
معمولاً با در نظر گرفتن دو شاخص درآمد سرانه و میزان نابرابری در توزیع درآمد می‌توان تصویری از وسعت و اندازه فقر در هر کشور به دست آورد. هر چه سطح درآمد سرانه در کشوری پایین‌تر باشد، میزان فقر عمومی نسبت به کشوری با درآمد سرانه بالاتر، بیشتر است. به‌طور مشابه در هر سطحی از درآمد سرانه، هر چه توزیع درآمد در کشوری نسبت به کشور دیگر ناعادلانه‌تر باشد، نرخ فقر در آن کشور بیشتر است.

فعالیت ۱-۲

در منطقه‌ای که شما زندگی می‌کنید، یک خانواده با چه میزان درآمد می‌تواند نیازهای اساسی خود را برطرف کند؟ در این باره تحقیق کنید.

توزیع درآمد و معیار سنجش آن

یکی از معیارهای سنجش وضعیت توزیع درآمد، شاخص «دهک»^۱ است. برای محاسبه این معیار، مردم کشور را به ده گروه جمعیتی مساوی تقسیم می‌کنند. در طبقه‌بندی این ده گروه، سطح نمودار ۱- توزیع درآمد (سهم هزینه ده درصد ثروتمندترین جامعه به هزینه ده درصد فقیرترین) ایران بعد از انقلاب اسلامی

۱- مسکین در ادبیات اقتصادی وضعی بدتر از فقیر دارد. مسکین کسی است که حتی در صورت دسترسی به امکانات معیشتی، توانایی استفاده از آنها را هم ندارد.

درآمد از کمترین به بیشترین مدنظر قرار می‌گیرد؛ به عبارت دیگر، گروه اول، که ۱۰ درصد اولیه جمعیت را تشکیل می‌دهند، کمترین درصد درآمد ملی و ۱۰ درصد آخر بیشترین درصد درآمد ملی را دارند. درآمدها گاهی قابل ثبت نیست، به همین دلیل اقتصاددانان برای به دست آوردن شکاف درآمدی، شکاف هزینه‌ای را محاسبه می‌کنند. در این حالت هزینه خانوار نماینده‌ای از درآمد آن است. نمودار (۱) نشان می‌دهد که در سال ۱۳۵۷، ۱۰ درصد ثروتمندان، ۲۷ برابر ۱۰ درصد فقرا درآمد داشته‌اند. این رقم برای سال ۱۳۸۹، به ۱۴ برابر رسیده است. آمارهای مربوط به سهم این دهک‌ها در جامعه، چگونگی توزیع درآمد را نشان می‌دهد. جدول ۱ بیانگر چگونگی توزیع درآمد در ایران در سال ۱۳۹۱ است. با محاسبه نسبت دهک دهم به دهک اول در کشورهای مختلف، شاخصی به دست می‌آید که برای مقایسه وضعیت توزیع درآمد بین آنها به کار می‌رود. هر چه این نسبت بیشتر باشد، توزیع درآمد در آن جامعه نامناسب‌تر است. در جدول زیر دهک دهم حدود ده برابر دهک اول، از درآمد ملی برخوردار است.

جدول ۱- وضعیت توزیع درآمد در ایران در سال ۱۳۹۱

۳ درصد	سهم دهک اول
۴ درصد	سهم دهک دوم
۵ درصد	سهم دهک سوم
۶ درصد	سهم دهک چهارم
۷ درصد	سهم دهک پنجم
۸ درصد	سهم دهک ششم
۱۰ درصد	سهم دهک هفتم
۱۲ درصد	سهم دهک هشتم
۱۶ درصد	سهم دهک نهم
۲۹ درصد	سهم دهک دهم
۱۰۰ درصد درآمد ملی	۱۰۰ درصد جمعیت کشور
منبع: مرکز آمار ایران	

فعالیت ۲-۲

در کشوری با ده میلیون نفر جمعیت، درآمد ملی معادل ۵۰/۰۰۰ میلیارد ریال است. مطابق با درصدهای مشخص شده در جدول ۱، سهم هر دهک را تعیین کنید.

سیاست کاهش فقر و نابرابری

برای مقابله با فقر و نابرابری باید سیاست‌های مناسب را به کار گرفت. مسلماً برقراری یک سامانه و نظام مناسب و کارآمد مالیاتی از مهم‌ترین ابزارهای رویارویی با نابرابری توزیع درآمد است. با به کارگیری نظام صحیح مالیاتی، می‌توان تفاوت میان درآمد و ثروت یک گروه محدود پردرآمد و اکثریت کم درآمد را کاهش داد. در این صورت درآمد و ثروت به صورت عادلانه‌تر، مجدداً توزیع می‌شود. اصلاح ساختار توزیع درآمد و عادلانه‌تر کردن آن و مقابله با فقر، مستلزم توانمندسازی افراد و به ویژه مولد کردن آنهاست. انسان به مثابه مهم‌ترین عامل تولید به آموزش و تأمین اقتصادی - اجتماعی نیاز دارد و هرگونه سرمایه‌گذاری در این زمینه‌ها به افزایش بهره‌وری نیروی کار و در پی آن، افزایش درآمد ملی منجر می‌شود. توزیع عادلانه درآمد‌ها و کاهش فقر می‌تواند انگیزه قدرتمند همکاری و مشارکت عموم افراد جامعه را در فرایند توسعهٔ سالم اقتصادی ایجاد کند. در جامعه‌ای که بیشتر افراد آن در فقر به سر می‌برند و به ناامیدی و عدم اعتماد به خود دچارند، حرکت به سمت توسعهٔ اقتصادی با موانع جدی روبه‌رو خواهد شد. اعمال سیاست‌هایی به منظور بهبود وضع نامطلوب زندگی، روحیهٔ امید و اطمینان نسبت به آینده را در مردم تقویت می‌کند و انسجام و همکاری بیشتری در اجرای برنامه‌های توسعه پدید می‌آورد.

فعالیت ۲-۳

شما، چه راهکارهایی را برای رفع فقر در جامعه پیشنهاد می‌کنید؟ در این مورد در کلاس گفت‌وگو کنید.

پرسش

- ۱- معیارهای رفاه اجتماعی چیست؟
- ۲- مهم‌ترین معیاری را که به وسیلهٔ آن می‌توان از سطح رفاه اجتماعی در جامعه آگاه شد، نام ببرید و در مورد آن توضیح دهید.
- ۳- معیار خط فقر چیست و چه چیزی را در جامعه مشخص می‌کند؟
- ۴- از چه معیاری برای سنجش وضعیت توزیع درآمد استفاده می‌شود؟ توضیح دهید.
- ۵- مهم‌ترین ابزاری که با آن می‌توان با نابرابری توزیع درآمد مقابله کرد، کدام است؟
- ۶- برنامه‌ریزان اقتصادی برای رسیدن به توسعه باید به چه عاملی توجه کنند؟ چرا؟

بخش ۲

مدیریت کلان اقتصادی

فصل اول

دولت و اقتصاد

آیا دولت باید در اقتصاد دخالت کند؟

مقدمه

از زمان شکل‌گیری نخستین تمدن‌های بشری، نیاز به نهادی که اداره این جوامع را به عهده بگیرد، احساس می‌شد؛ بنابراین به تدریج نخستین دولت‌ها به وجود آمدند. ماهیت این نهاد و میزان قدرت آن در جوامع مختلف، متفاوت بود. با گذشت زمان و تکامل بشر به ویژه دستیابی به فناوری‌های نوین اجتماعی و کشف قوانین حاکم بر اجتماعات انسانی، محدوده اقتدار دولت نیز وسیع‌تر شد به طوری که در عصر ما، انسان‌ها وجود و حضور دولت را بسیار بیشتر از دوران‌های گذشته احساس می‌کنند. از سوی دیگر با گسترش حوزه اقتدار دولت‌ها تشکیلات دولتی پیچیده‌تر شد و این نهاد در جوامع بشری نقش مهم‌تر و جدی‌تری را به عهده گرفت.

دولت‌ها به تدریج به محدوده اقتصاد جامعه نفوذ کردند و روابط مالی خود را با شهروندان، گسترش دادند. این روابط به دو شکل اعمال می‌شد: گرفتن خراج و مالیات از مردم و هزینه کردن این مالیات‌ها به صورت‌های مختلف؛ از جمله پرداخت حقوق کارکنان کشوری و لشکری و سایر هزینه‌های جاری دولت. به علاوه، دولت‌ها در مواقع قحطی و گرانی نیز به اقدامات خاصی دست می‌زدند.

۱- منظور از دولت در این کتاب اغلب حاکمیت و کل قوای حکومتی است. هرچند گاه دولت صرفاً معادل قوه مجریه است.

با این حال، نقش اقتصادی دولت‌ها در زمان‌های گذشته در مقایسه با امروز بسیار کم‌رنگ بود و به موارد خاص و حالت‌های استثنایی محدود می‌شد. به این ترتیب، دولت‌ها بیشتر حافظان نظم و امنیت و مدافع ملت‌ها در مقابل دشمنان داخلی و خارجی بودند و برای تأمین هزینه‌های مربوط به این فعالیت‌ها به جمع‌آوری مالیات اقدام می‌کردند؛ اما امروزه دولت‌ها در عرصه اقتصاد فعالیت بسیار گسترده‌ای دارند و حضورشان را در اقتصاد جامعه نمی‌توان نادیده گرفت. آنها علاوه بر حفظ نظم و امنیت، وظایفی نظیر هدایت جامعه در مسیر رشد و توسعه پایدار اقتصادی، ایجاد اشتغال، فقرزدایی، کاهش نابرابری و توزیع عادلانه درآمد و ثروت، مقابله با تورم، حفظ ثبات اقتصادی و نظایر آن را نیز برعهده گرفته‌اند.

فعالیت ۱-۱

- ۱- در مورد ضرورت تشکیل دولت در جامعه گفت‌وگو کنید.
- ۲- نقش اقتصادی دولت را در جوامع گذشته و امروز مقایسه کنید.

نقش اقتصادی دولت

در جامعه امروزی، دولت چه نقشی در اقتصاد دارد و هدفش از حضور در عرصه اقتصاد جامعه چیست؟

اهداف اقتصادی دولت را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

۱- اشتغال کامل: اشتغال کامل به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن همه عوامل تولید امکان شرکت در فرایند تولید را دارند و هیچ نهاده‌ای ناخواسته، بلااستفاده یا غیرمولد نمانده باشد. یک نوع اشتغال کامل، اشتغال کامل نیروی کار است. البته اشتغال کامل نیروی کار به معنای صفر بودن نرخ بیکاری نیست. برخی افراد حاضر به کار نیستند (بیکاری داوطلبانه) و برخی دیگر نیز در حال جاب‌جایی از کاری به کار دیگر (بیکاری اصطلاحی) هستند.

معمولاً در جوامع امروزی، مشکل بیکاری وجود دارد و به دلیل آثار سوء اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن، دولت‌ها برای مقابله با این مشکل و مهار آن تلاش می‌کنند.

البته وظیفه دولت در رفع مشکل بیکاری به معنای این نیست که به بیکاران کار دهد و مستقیماً در بخش دولتی اشتغال ایجاد کند، بلکه با مدیریت خود، زمینه‌های کاهش بیکاری و ایجاد اشتغال را فراهم می‌کند. به‌عنوان مثال با اصلاح نظام آموزشی در مدارس و دانشگاه‌ها و توانمندسازی مهارتی و فنی

و حرفه‌ای افراد یا با ایجاد مراکز شغل یابی، کاهش هزینه‌های جستجوی کار، ایجاد رونق اقتصادی، فرصت اشتغال و امکان جذب در بازار کار را افزایش می‌دهد.

از سوی دیگر، چون پیشگیری بهتر از درمان است، دولت سعی می‌کند از بیکار شدن افراد شاغل جلوگیری کند. برگزاری دوره‌های آموزش ضمن خدمت و مهارت‌افزایی حین کار و اعطای یارانه‌های تولید از جمله راهکارهای پیشگیری از افزایش بیکاری است.

بدین ترتیب برای تحقق این هدف‌ها، دولت‌ها می‌کوشند زمینه رونق اقتصادی را فراهم آورند. در چنین حالتی، فعالیت‌های تولیدی گسترش می‌یابد و تمایل تولیدکنندگان به استخدام نیروی کار جدید بیشتر می‌شود. این به معنای ایجاد فرصت‌های شغلی جدید و رسیدن به اشتغال کامل است.

فعالیت ۲-۱

در مورد علت‌های بیکاری در شهر یا منطقه محل زندگی خود تحقیق کنید.

۲- ثبات قیمت‌ها: هدف دیگر دولت در عرصه اقتصاد، جلوگیری از افزایش بی‌رویه و نوسانات قیمت‌ها است. در وضعیت تورم زیاد، قیمت کالاها و خدمات به سرعت افزایش می‌یابد و اقتصاد کشور دچار اختلال می‌شود. همچنین، به دلیل افزایش قیمت کالاها و خدمات، معمولاً درآمد افراد کم درآمد جامعه، متناسب با تورم افزایش نمی‌یابد، بنابراین برای تأمین کالاهای موردنیاز خود با مشکلات جدی روبه‌رو می‌شوند؛ در نتیجه، سطح رفاه عمومی کاهش می‌یابد.

در این شرایط، تلاش دولت این است که تا حد ممکن از افزایش بی‌رویه قیمت‌ها جلوگیری، و با در پیش گرفتن سیاست‌های مناسب، تورم را مهار و رشد قیمت‌ها را تثبیت کند.

فعالیت ۳-۱

برای مبارزه با تورم، چه راه‌هایی وجود دارد؟ در این باره بررسی کنید.

۳- رشد و پیشرفت اقتصادی: دولت‌ها سعی می‌کنند با افزایش ظرفیت تولیدی و امکانات کشور، رونق اقتصادی (و رفاه مردم) را نسبت به گذشته بیشتر کنند و همچنین در رقابت جهانی از دیگر اقتصادها عقب نمانند.

۴- بهبود توزیع ثروت و درآمد^۱: تقسیم برابر فرصت‌ها، توزیع عادلانه ثروت و درآمد،

۱- درآمد، متغیری جاری و دارایی یا ثروت، متغیری انباره است؛ به‌طور مثال سود یک شرکت یا حقوق یک کارمند، که ماهانه تحقق می‌یابد متغیری جاری است و اتومبیل یا ساختمان آنها، که دارایی و ثروت است متغیری انباره است و در طول زمان افزوده یا کاسته می‌شود. فرق دارایی و ثروت این است که دارایی در فرایند تولید و مولد بودن و کسب عایدی است؛ اما ثروت راکد است.

مقابله با فقر، ارتقای سطح زندگی اقشار کم درآمد و فقیر جامعه همواره یکی از اهداف مهم و مورد توجه دولت‌ها است.

از دیدگاه اقتصاددانان رفیع فقر و حمایت از اقشار کم درآمد، راهی برای گسترش توسعه اقتصادی و افزایش سرعت روند توسعه یافتگی جامعه است؛ زیرا فقر گسترده می‌تواند مانعی بر سر راه پیشرفت همه جانبه کشور باشد. در این زمینه دولت‌ها با توجه به ضرورت مقابله با فقر، معمولاً به طراحی و اجرای سیاست‌هایی می‌پردازند که بتواند ابعاد فقر را در جامعه محدود کند.

منظور از دخالت دولت چیست؟

فعالیت‌های دولت در عرصه اقتصاد را در دو محور عمده می‌توان بررسی کرد:

۱- عرضه کالاها و خدمات

۲- وضع مقررات، سیاست‌گذاری و حکمرانی در اقتصاد

۱- عرضه کالاها و خدمات: دولت می‌تواند با سرمایه‌گذاری در بازار بعضی از کالاها و خدمات وارد شود و به تولید، عرضه و فروش آنها بپردازد. در این زمینه، دولت با تأسیس شرکت‌ها و مؤسسات مختلف فعالیت می‌کند که به نام شرکت‌های دولتی شناخته می‌شوند.

ممکن است دولت به تولید و عرضه بعضی کالاها مایل باشد و بهره‌برداری از برخی منابع و معادن را خود عهده‌دار شود؛ برای مثال، کشف، استخراج، تصفیه و توزیع فراورده‌های نفتی را به عهده بگیرد و با تأسیس یک شرکت، این فعالیت‌ها را انجام دهد؛ به این ترتیب، دولت با عرضه و فروش فراورده‌ها، درآمد کسب می‌کند.

همچنین ممکن است در برخی زمینه‌ها مردم و به عبارت دیگر، بخش خصوصی حاضر به سرمایه‌گذاری نشوند. دلیل این کار نیز می‌تواند عدم اطمینان از سودآوری، نیاز به سرمایه اولیه بسیار زیاد یا عوامل دیگر باشد. در این حالت، دولت ناچار به سرمایه‌گذاری در این زمینه می‌شود و کالاها و خدمات مورد نیاز مردم را عرضه می‌کند. ارائه کالاها و خدمات عمومی مثل امنیت و آموزش و پرورش و بعضی از شاخه‌های صنعت که به سرمایه اولیه بسیار زیادی نیاز دارد (انحصارات طبیعی) - نظیر تولید فولاد - از این نوع است.

علاوه بر این، ممکن است در بعضی حالت‌های خاص، دولت به ناچار برخی مؤسسات تولیدی و تجاری را تحت پوشش بگیرد و بدین ترتیب در بازار تولید و عرضه بعضی کالاها و خدمات درگیر شود. این وضعیت به دلیل بروز جنگ تحمیلی در کشور ما اتفاق افتاد و دولت به ناچار مالکیت و اداره برخی واحدهای صنعتی و تولیدی را به عهده گرفت.

یک واحد دولتی را نام ببرید که تولیدکننده کالا یا خدمتی است. در مورد علت‌های دولتی بودن این واحد در کلاس گفت و گو کنید.

۲- وضع مقررات، سیاست‌گذاری و حکمرانی در اقتصاد: دولت برای هدایت اقتصاد در مسیر مطلوب و مورد نظر خود و با هدف ایجاد نظم در عرصه فعالیت‌های اقتصادی و تأمین مصالح جامعه، مقررات اجرایی را وضع، و سیاست‌هایی را طراحی، و با اجرای قوانین و راهبردهای کلان کشور، حکمرانی می‌کند. همچنین برای ریل‌گذاری فعالیت‌های اقتصادی، لوایح قانونی را به مجلس شورای اسلامی ارائه می‌کند که پس از تصویب مجلس به عنوان قانون ابلاغ می‌شود. قانون مالیات‌ها، قانون گمرکی، قانون بودجه و قانون برنامه پنج‌ساله از جمله قوانین مهم است. به‌طور کلی، دولت با در نظر گرفتن تصویری از آینده اقتصاد و مشخص کردن اهداف آن، می‌کوشد فعالیت‌های اقتصادی جامعه را به سمت و سوی مورد نظر خود هدایت کند.

سیاست‌های اقتصادی دولت

دولت‌ها برای دستیابی به اهداف اقتصادی خود، انواع سیاست‌های اقتصادی را دنبال می‌کنند. سیاست‌های اقتصادی دولت می‌تواند حرکت رو به پیشرفت کشور را کند سازد یا برعکس بر سرعت آن بیفزاید. بررسی تجربه کشورهای موفق نیز نشان می‌دهد که دولت‌ها در حرکت آنها به سمت پیشرفت تأثیر بسزایی داشته‌اند و با جدیت تمام برای دستیابی به رشد و توسعه بیشتر، برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری می‌کنند.

دولت با سیاست‌هایی نظیر افزایش بهره‌وری و امنیت اقتصادی، بهبود محیط کسب و کار، برنامه‌ریزی در جهت به‌کارگیری فناوری‌های نوین، فعالیت‌های بخش تولید و عرضه را بهبود می‌بخشد. همچنین با اجرای سیاست‌های مناسب تجاری و ارزی سعی می‌کند وابستگی و شکنندگی اقتصادی در مقابل تکان‌های داخلی و خارجی را بکاهد، و واردات غیرضروری و مصرف بی‌رویه کالاهای وارداتی را کاهش دهد و صادرات را تشویق کند. بدین ترتیب تجارت خارجی را سامان می‌دهد. توجه به زیرساخت‌ها و سرمایه‌گذاری در مناطق محروم کشور هم از جمله سیاست‌های توسعه‌ای به‌شمار می‌رود. همچنین دولت در کوتاه مدت به کنترل و کاهش نوسانات اقتصادی توجه زیادی دارد. به سیاست‌هایی که دولت برای کاهش نوسانات متغیرهای کلان اقتصادی مانند اشتغال، تورم و رشد،

اعمال می‌کند، «سیاست‌های تثبیت اقتصادی» گفته می‌شود که تقاضای کل اقتصاد را در کوتاه مدت مدیریت و تنظیم می‌کنند.

به‌طور کلی سیاست‌های تثبیت اقتصادی به دو دسته سیاست‌های پولی و سیاست‌های مالی تقسیم می‌شود.

سیاست‌های پولی: به سیاست‌هایی که دولت از طریق بانک مرکزی برای مدیریت حجم پول و حفظ ارزش آن اعمال می‌کند، «سیاست‌های پولی» می‌گویند. سیاست‌های پولی معمولاً به دو شکل انجام می‌پذیرد:

۱- کاهش حجم پول در گردش (سیاست پولی انقباضی)

۲- افزایش حجم پول در گردش (سیاست پولی انبساطی)

زمانی که اقتصاد کشور دچار تورم می‌شود برای پیشگیری از افزایش قیمت‌ها یا کاهش سرعت آن، بانک مرکزی سیاست کاهش حجم پول در گردش را به کار می‌گیرد. در حالت رکود اقتصادی، که سطح تولید کاهش و بیکاری افزایش یافته و تولیدکنندگان انگیزه تولید و ایجاد اشتغال را از دست داده‌اند، بانک مرکزی با سیاست پولی انبساطی می‌تواند برای کوتاه مدت مشکل را حل کند.^۱

یکی از روش‌هایی که بانک مرکزی کشورها برای کنترل و تنظیم حجم پول به کار می‌گیرند، سیاست بازار باز (فروش اوراق مشارکت) است. در این روش، بانک مرکزی می‌تواند با فروش اوراق مشارکت به‌طور مستقیم از مقدار پول در دست مردم بکاهد و یا با خرید اوراق مشارکت، پول به جامعه تزریق کند.

سیاست‌های مالی: دولت‌ها برای مدیریت کلان اقتصاد کشور و اجرای وظایف خود بسته «سیاست‌های مالی» را اجرا می‌کنند که از دو ابزار درآمد‌ها و مخارج دولت تشکیل شده است. افزایش در مخارج جاری یا عمرانی دولت و کاهش در نرخ‌های مالیاتی یا پایه‌های مالیاتی (سیاست مالی انبساطی) بهترین راه تحریک تقاضای کل است که در مواقع رکود می‌تواند رونق را به بازار برگرداند. سیاست مالی انقباضی (کاهش مخارج دولت و افزایش مالیات) هم در مواقع تورم با کاهش تقاضای کل در اقتصاد، موجب ثبات اقتصادی می‌شود. در فصل بعدی در مورد درآمد‌ها و مخارج دولت به تفصیل صحبت خواهیم کرد.

معمولاً از طریق طراحی و اجرای برنامه‌های توسعه پنج‌ساله می‌توان سیاست‌های مناسب را دنبال کرد.

۱- بدیهی است برای حل اساسی مشکل در بلند مدت باید سیاست‌های جانب عرضه (مثل بهبود بهره‌وری، افزایش سرمایه‌گذاری و بهبود فضای کسب و کار) را در پیش گرفت.

اختلاف نظر بین اقتصاددانان درباره نقش دولت در اقتصاد: در کنار نقش آفرینان و بازیگران مهم اقتصادی، دولت نیز یک نقش آفرین جدی و مهم است. تجربه کشورهای موفق نشان می‌دهد که دولت عامل اصلی و محرک پیشرفت کشور است. تقریباً همه اقتصاددانان در مورد اصل حضور دولت در اقتصاد اتفاق نظر دارند؛ ولی در مورد اینکه دولت در چه مواردی، چقدر، تا چه زمانی و چگونه نقش داشته باشد، اختلاف نظر است؛ ضمن اینکه زمان و شرایط هم بسیار تأثیرگذار است؛ به طور مثال در زمان جنگ یا حالت رکود، دولت‌ها معمولاً نقش پررنگ‌تری را ایفا می‌کنند.

برخی از اقتصاددانان موافق دولتی شدن اقتصادند و به حضور بخش‌های غیردولتی در اقتصاد خوشبین نیستند. برخی دیگر، بر خصوصی‌سازی تأکید دارند و حضور دولت در اقتصاد کشور را زیان‌بار می‌دانند؛ اما در واقع، مسئله اصلی در این زمینه عبارت است از: انتخاب ترکیب بهینه دولت و بازیگران غیردولتی (بخش خصوصی، بخش تعاونی، بخش غیرانتفاعی و خیریه، بخش‌های عمومی مثل شهرداری‌ها).

در نتیجه اقتصاددانان در موقعیت‌های مختلف در تقسیم بهینه نقش‌ها، وظایف و تقسیم کار ملی بین دولت و دیگر بخش‌ها تلاش می‌کنند؛ برای مثال فرض کنیم قرار است صنعت پتروشیمی کشور یا یک کارخانه خاص را به غیردولتی‌ها واگذار کنیم. جدول زیر یکی از راه‌حل‌های ممکن را نشان می‌دهد.

جدول ۱

نقش بخش	بخش خصوصی	بخش تعاونی	بخش غیرانتفاعی	بخش عمومی	بخش دولتی
مدیریت اجرایی	۱۰۰٪				
مالکیت	۳۰٪	۴۰٪	۱۰٪		۲۰٪
سیاست‌گذاری				۵۰٪	۵۰٪
حکمرانی					۱۰۰٪

فعالیت ۵-۱

در مورد شیوه‌های دیگر تکمیل جدول (روش‌های غیر دولتی کردن) در کلاس بحث کنید.

در سال‌های اخیر در کشور ما توجه جدی سیاست‌گذاران به ضرورت اقتصاد مردمی و نقش‌آفرینی و مشارکت بیشتر بخش‌های خصوصی و تعاونی و عمومی و افزایش توان و اقتدار آنها جلب شده است. دولت ملزم شده است که با واگذاری بخش مهم از فعالیت‌های خود در عرصه اقتصاد به بخش‌های غیردولتی، که در چارچوب سیاست‌های اجرای اصل ۴۴ قانون اساسی مطرح شده است و همین‌طور سپردن ۲۵٪ از اقتصاد کشور به بخش تعاونی، حضور مستقیم خود را در مدیریت و مالکیت اقتصاد کاهش بدهد و موجبات تقویت اقتصاد مردمی را فراهم سازد؛ این به معنای حرکت در مسیر دستیابی به ترکیب بهینه از حضور دولت و مشارکت بخش غیردولتی در اقتصاد کشور است.

فعالیت ۶-۱

با مراجعه به وبگاه مجمع تشخیص مصلحت‌فهرستی از سیاست‌های کلی نظام را در حوزه اقتصاد تهیه کنید.

پرسش

- ۱- اهداف اقتصادی دولت را فهرست کنید.
- ۲- چرا دولت‌ها برای تثبیت قیمت‌ها تلاش می‌کنند؟
- ۳- سیاست‌های تثبیت اقتصادی را نام ببرید و برای هر یک نمونه‌هایی ذکر کنید.
- ۴- نقش دولت را در رشد و توسعه اقتصادی به اختصار توضیح دهید.
- ۵- چرا مقابله با فقر یکی از هدف‌های مهم دولت‌هاست؟
- ۶- تأثیر چگونگی توزیع درآمد بر توسعه اقتصادی را تجزیه و تحلیل کنید.
- ۷- دولت فعالیت‌های خود را در اقتصاد به چه صورت‌هایی انجام می‌دهد؟
- ۸- دولت چگونه از طریق وضع مقررات و سیاست‌گذاری می‌تواند در اقتصاد دخالت کند؟
- ۹- اهمیت اقتصاد مردمی و ترکیب بهینه دولت و بخش غیردولتی را در اقتصاد به اختصار شرح دهید.

فصل دوم

بودجه و امور مالی دولت

چرا دولت‌ها به تنظیم بودجه اقدام می‌کنند؟

دولت‌ها برای مدیریت کلان کشور، علاوه بر سیاست‌های پولی، از ابزارها و سیاست‌های مالی استفاده می‌کنند. در بخش مالی، دولت‌ها درآمدهایی را از منابع گوناگون کسب می‌کنند که میزان آن در حالت‌های مختلف، متفاوت است. در مقابل برای اداره جامعه، مخارجی نیز دارند که میزان این مخارج هم در وضعیت‌های مختلف متفاوت است. بدین ترتیب دولت‌ها با کسب درآمدها و مخارج خود، امور مالی کل کشور را مدیریت می‌کنند.

از عوامل اصلی تعیین‌کننده مخارج دولت، میزان درآمد آن است.

تعریف بودجه

دولت‌ها برای تحقق اهداف و مأموریت‌های خود سه نوع برنامه دارند؛ برنامه‌های کوتاه مدت، میان مدت و بلندمدت. بودجه، برنامه کوتاه مدت یکساله است که در آن منابع درآمدی و مخارج برنامه‌ای پیش بینی شده است؛ به عبارت دیگر سند پیش‌بینی درآمد - مخارج و برنامه کار سال آینده است.

هرگاه مخارج بودجه از درآمدهای آن بیشتر باشد به اصطلاح با «کسری بودجه» روبه‌رو هستیم.

اهمیت بودجه کل کشور: بودجه دولت در واقع مهم‌ترین و اساسی‌ترین سند در دستگاه مالی و اداری کشور است؛ زیرا اهداف و برنامه‌های کشور در آن سال، و مجوزهای قانونی دولت برای کسب

درآمد و هزینه را تعیین می‌کند و نظم مالی کشور را ممکن می‌سازد. همچنین گاهی با بررسی سهم هر برنامه از کل بودجه، میزان اولویت و اهمیت امور را نسبت به هم می‌توان نشان داد. بودجه یکی از ابزارهای کنترلی مجلس بر دولت است.

فعالیت ۱-۲

اگر یک خانواده، سازمان یا کشور بودجه نداشته باشد، با چه مشکلاتی مواجه می‌شود؟

بودجه از آغاز تا انجام: بودجه از زمان تهیه تا اجرا، مراحل چهارگانه زیر را طی می‌کند:
۱- تنظیم و پیشنهاد بودجه: در تمام کشورها، قوه مجریه مسئول تهیه و پیشنهاد لایحه بودجه است.

در جمهوری اسلامی ایران نیز به موجب اصل پنجاه و دوم قانون اساسی، بودجه سالانه کل کشور توسط دولت تهیه، و برای رسیدگی و تصویب به مجلس شورای اسلامی تسلیم می‌شود. متن پیشنهادی بودجه را، که توسط سازمان مسئول امور بودجه تدوین و پس از تصویب هیئت دولت به مجلس تقدیم می‌شود، «لایحه بودجه» می‌نامند. لایحه بودجه شامل یک ماده واحده و چندین تبصره است. ماده واحده رقم کل درآمدها و هزینه‌های یک سال را مشخص می‌کند و تبصره‌ها در بر دارنده ضوابط و مقررات خاص مربوط به چگونگی کسب درآمد و صرف هزینه‌های پیش‌بینی شده در بودجه است.

۲- تصویب بودجه: امروزه در بیشتر کشورها مجلس نمایندگان وظیفه تصویب بودجه را به عهده دارد. در جمهوری اسلامی ایران نیز مطابق قانون اساسی، تصویب بودجه سالانه کشور از وظایف مجلس شورای اسلامی است.

طبق قانون، دولت موظف است لایحه بودجه سال بعد را تا آذرماه هر سال به مجلس تقدیم کند. لایحه بودجه ابتدا در کمیسیون بودجه مجلس مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس در جلسه علنی مجلس مطرح می‌شود.

مجلس نیز طبق قانون، باید لایحه بودجه سال بعد را قبل از پایان سال تصویب کند.

۳- اجرای بودجه: پس از تصویب لایحه بودجه در مجلس شورای اسلامی، این لایحه به قانون بودجه تبدیل می‌شود که در تمامی دستگاه‌های دولتی لازم‌الاجراست. عملکرد مالی یک سال

بخش دولتی در محدوده بودجه مصوب انجام می‌پذیرد. گفتنی است که در قانون بودجه علاوه بر ماده واحده و تبصره‌ها، بودجه هر دستگاه نیز جداگانه و به ریز مواد وجود دارد. در صورت تصویب مجلس، اعتبارات هر یک از سازمان‌ها و دستگاه‌های دولتی در محدوده بودجه مصوب تخصیص می‌یابد.

۴- نظارت بر اجرای بودجه: اگر چه بودجه یکی از اهرم‌های قوی هدایت اقتصاد جامعه است، تصویب آن به تنهایی کفایت نمی‌کند و مجلس شورای اسلامی، علاوه بر تصویب بودجه باید بر اجرای آن نیز نظارت کند؛ در غیر این صورت، تصویب بودجه اهمیت خود را از دست می‌دهد. ارقام بودجه به‌طور تخمینی تعیین می‌شود و در پایان سال پس از اجرای بودجه، تفاوت ارقام پیش‌بینی شده با مخارج واقعی تحقق یافته و درآمدهای واقعی وصول شده در سندی به نام «تفریغ بودجه» مشخص می‌شود. این سند، دستیابی به اهداف و نیز پایبندی و یا عدم پایبندی دستگاه‌ها به تکالیف بودجه را مشخص می‌سازد. از این‌رو، در تمام کشورها حق نظارت بر اجرای بودجه برای مجلس نمایندگان شناخته شده است. معمولاً نظارت، تهیه و ارائه سند تفریغ بودجه به عهده دیوان محاسبات است که اعضای آن را نمایندگان مجلس انتخاب می‌کند. در جمهوری اسلامی ایران به موجب قانون اساسی، دیوان محاسبات مستقیماً زیر نظر مجلس شورای اسلامی است.

این دیوان وظیفه دارد که به تمام حساب‌های وزارت خانه‌ها، مؤسسات، شرکت‌های دولتی و سایر دستگاه‌هایی که به گونه‌ای از بودجه کل کشور استفاده می‌کنند، رسیدگی کند. هدف از این رسیدگی آن است که هیچ هزینه‌ای از محل اعتبارات مصوب تجاوز نکند و هر وجهی در محل خود به مصرف برسد.

فعالیت ۲-۲

قانون بودجه سال جاری را از سایت سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور یا مجلس به دست آورید و گزارشی از برخی بندها و تبصره‌ها تهیه کنید.

خزانه داری

خزانه داری به عنوان یکی از ارکان اساسی و بسیار مهم مالی کشور است و جایگاه ویژه‌ای در مدیریت نظام بودجه و ساختار مالی جامعه و حاکمیت دارد. به دلیل اهمیت و جایگاه خزانه داری، اصل ۵۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی به این موضوع اختصاص یافته است. براساس این اصل: «کلیه دریافت‌های دولت در حساب‌های خزانه داری کل متمرکز می‌شود و همه پرداخت‌ها در حدود اعتبارات

۱- تفریغ هم خانواده کلمه فراغت است.

مصوب به موجب قانون انجام می‌گیرد.»

آنچه ماهیت درآمد و عایدی دارد در چارچوب قوانین و مقررات، توسط دستگاه‌های مشخص، دریافت و به حساب‌های تعیین شده نزد خزانه‌داری کل واریز می‌شود. خزانه داری کل نیز در قالب قوانین و مقررات، مخارج دولت را تأمین و پرداخت می‌کند. اداره کل خزانه داری در وزارت اقتصاد و امور دارایی است و مدیرکل آن را وزیر اقتصاد تعیین می‌کند.

درآمدهای دولت

۱- بهای کالا و خدمات ارائه شده از سوی دولت: یکی از منابع درآمد دولت، بهای بعضی از کالاها و خدماتی است که به مردم ارائه می‌دهد؛ کالاهایی مانند آب مصرفی و سوخت‌های فسیلی^۱ و خدماتی مانند خدمات پستی و انشعابات آب، برق، گاز و تلفن.

۲- درآمد شرکت‌های دولتی و سرمایه‌گذاری: گاهی دولت‌ها برای تأمین درآمد به تأسیس شرکت‌های دولتی و یا سرمایه‌گذاری‌های تولیدی اقدام می‌کنند. تمامی درآمدهای حاصل از فروش کالا و خدمات شرکت‌های دولتی به استثنای بانک‌ها، بیمه‌های دولتی و برخی سازمان‌های توسعه‌ای به حساب‌های معرفی شده از سوی خزانه‌داری کل کشور واریز می‌شود.

سرمایه‌گذاری‌های دولتی شامل سرمایه‌گذاری‌های تولیدی، زیربنایی و اجتماعی می‌شود که اغلب اهداف اجتماعی و ملی دارند. در نتیجه سودآوری و درآمدزایی مستقیم ندارند؛ اما برخی سرمایه‌گذاری‌های تولیدی داخلی یا خارجی دولت با هدف سودآوری است که در این صورت، یکی از منابع تأمین درآمد دولت به شمار می‌رود.

فعالیت ۲-۳

تحقیق کنید کدام سازمان‌های توسعه‌ای درآمدهای خود را به خزانه‌داری کل

واریز نمی‌کنند.

۳- استقراض: اگر منابع درآمدی، تکافوی هزینه‌های دولت را نکنند، دولت می‌تواند برای جبران کسری بودجه خود از داخل یا خارج کشور استقراض کند.

۱- نفت خام، ثروت عمومی است و همان‌طور که فروش فرس و اثاث خانه، نباید برای خانوار درآمد به‌شمار رود، منابع حاصل از صادرات و فروش نفت نیز درآمد محسوب نمی‌شود. این مطلب چند سالی است در بودجه کشور رعایت می‌شود و با تشکیل صندوق توسعه ملی، وجوه حاصل از فروش نفت خام و گاز طبیعی تولیدشده پس از کسر هزینه‌های تولید، درآمد دولت به‌شمار نمی‌رود؛ بلکه ناشی از فروش ثروت عمومی است و برای زاینده‌گی مستمر و حفظ این ثروت‌های طبیعی باید به سرمایه مولد تبدیل شود.

استقراض برای تأمین هزینه‌های جاری، کار معقولی نیست. اما اگر وجوه قرض گرفته شده صرف سرمایه‌گذاری و امور مولد شود، می‌تواند راهگشا باشد. بهترین راه استقراض، قرض گرفتن از مردم از طریق فروش اوراق مشارکت است و بدترین آن، استقراض از بانک مرکزی است که موجب افزایش نقدینگی کشور می‌شود. دریافت وام از کشورهای دیگر و یا سازمان‌های بین‌المللی می‌تواند موجبات وابستگی کشور را فراهم آورد.

۴- مالیات‌ها: در طول تاریخ، مالیات همواره از مهم‌ترین منابع درآمد دولت‌ها بوده و امروزه نیز در بیشتر کشورهای جهان یکی از ابزارهای مؤثر کسب درآمد برای دولت‌هاست. در بیشتر کشورها قانون مالیات به وسیله مجلس نمایندگان وضع می‌شود و در صورتی که عدالت مالیاتی مورد توجه قرار گیرد، مالیات یکی از ابزارهای مؤثر در رفع نابرابری‌های اقتصادی - اجتماعی است.

به دو دلیل دولت از مردم مالیات می‌گیرد. اول اینکه دولت بهای برخی از کالاها و خدمات عمومی (مثل امنیت) را مستقیماً از شهروندان دریافت نمی‌کند. دوم، رفع نابرابری بین افراد پردرآمد و کم‌درآمد را وظیفه خود می‌داند. تمام وجوهی که دولت طبق قانون بابت تأمین این دو هدف از اشخاص حقیقی و حقوقی دریافت می‌کند، مالیات نام دارد.^۱

در بحث از مالیات باید به چند موضوع توجه کرد: پرداخت‌کننده مالیات، بار مالیاتی، انواع مالیات، نرخ‌های مالیاتی و پایه مالیاتی.

پرداخت‌کننده و بار مالیات

پرداخت‌کننده مالیات (مؤدی مالیات) اشخاص حقیقی و حقوقی هستند که طبق قانون به دلایل کسب درآمد، سود، انتقال دارایی، ارث و نظایر آنها به پرداخت مالیات موظف هستند.

گاهی اوقات مؤدی مالیات (تولیدکننده یا فروشنده)، پرداخت‌کننده اصلی و نهایی مالیات نیست و چه بسا «بار مالیاتی» را به دوش مصرف‌کننده یا فرد دیگری منتقل کند؛ به‌طور مثال چون مسکن کالای ضروری است، اگر دولت برای مسکن استیجاری، مالیات وضع کند، بار مالیات به مستأجر منتقل می‌شود و به وی «اصابت» می‌کند.

پایه مالیاتی: آنچه را مالیات بر آن وضع می‌شود، «پایه مالیاتی» می‌نامند؛ به‌طور مثال از پاره‌ای

۱- با دقت بر این دو دلیل وضع مالیات، معلوم می‌شود که فرار مالیاتی اولاً نوعی دزدی است و گویی فرد، کالا و خدمات عمومی را دریافت می‌کند و مابه‌ازای آن را پرداخت نمی‌کند! همچنین این، به معنای عدم مشارکت در مسئولیت‌های اجتماعی و کمک نکردن به افراد نیازمند است.

روایات بر می‌آید که حضرت علی علیه‌السلام در دوران زمامداری، علاوه بر موارد نه‌گانه^۱ برای اسب‌ها نیز زکات تعیین نمودند. در این صورت پایه مالیاتی زکات افزایش یافته است.

انواع مالیات‌ها

مالیات‌ها بر اساس پایه مالیاتی به دو نوع مستقیم و غیرمستقیم، دسته‌بندی می‌شود:

۱- مالیات مستقیم: مالیاتی است که به‌طور مستقیم از مؤدیان دریافت می‌شود. در این نوع مالیات، دولت می‌تواند افراد پردرآمد و کم‌درآمد یا افراد ثروتمند و افراد فقیر را از هم جدا کند و فقط از گروه خاصی مالیات بگیرد؛ زیرا در این نوع مالیات، امکان انتقال بار مالیاتی به دیگران کمتر است. این مالیات‌ها به دو دسته عمده تقسیم می‌شود:

الف) مالیات بردرآمد: این مالیات به انواع درآمدها تعلق می‌گیرد؛ مثل مالیات بر حقوق، مالیات بردرآمد اصناف، مالیات بردرآمد کشاورزی و مالیات بردرآمد املاک.

ب) مالیات بر دارایی و ثروت: این مالیات می‌تواند به انواع دارایی - اعم از منقول و غیرمنقول - همچون خانه، زمین، اتومبیل و... تعلق گیرد.

۲- مالیات غیرمستقیم: مالیات‌هایی که تحقق آن به رفتار یا فعالیت اقتصادی (مانند واردات یا خرید) بستگی دارد، مالیات‌های غیرمستقیم نامیده می‌شود. در این نوع مالیات، پرداخت‌کننده نهایی آن مشخص و معین نیست و امکان انتقال بار مالیاتی بسیار زیاد است. انواع آن عبارت است از:

الف) مالیات بر نقل و انتقالات دارایی: این نوع مالیات، هنگام معاملات دریافت می‌شود. همچنین بر نقل و انتقال دارایی افراد (پس از مرگ آنها) به وراثت تعلق می‌گیرد که در این صورت، «مالیات بر ارث» نامیده می‌شود.

ب) حقوق و عوارض گمرکی: این نوع مالیات به کالاهای صادر یا وارد شده تعلق می‌گیرد و در واقع، مالیات بر تجارت خارجی است که علاوه بر ایجاد منبع درآمد برای دولت، می‌تواند یکی از ابزارهای سیاست‌گذاری تجاری به‌منظور کنترل صادرات و کاهش واردات نیز باشد.

پ) عوارض: انواع عوارض مثل عوارض مندرج در قبوض و عوارض شهرداری مالیات تلقی می‌شود. شهرداری در مقابل خدماتی که ارائه می‌کند - مانند نظافت شهر، آسفالت خیابان‌ها، حفظ زیبایی شهر، ایجاد پارک‌ها و... - وجوهی چون عوارض اتومبیل یا عوارض نوسازی دریافت می‌کند. (ت) مالیات برفروش: به کالاهایی تعلق می‌گیرد که در مرحله خرده‌فروشی به دست مصرف‌کننده

۱- این نه کالا عبارت است از نقدین (طلا و نقره)، انعام ثلاثه (گاو و گوسفند و شتر) و غلات اربعه (گندم، جو، کشمش و خرما)

می‌رسد. در این نوع مالیات، فروشگاه‌ها موظف هستند که مبلغ مالیات را جدا از قیمت کالا حساب کنند و در یک رقم جداگانه به گونه‌ای که مصرف‌کننده از مبلغ آن اطلاع حاصل کند، دریافت کنند. علاوه بر هدف درآمدزایی، گاهی دولت‌ها این نوع از مالیات را با هدف افزایش هزینه یک رفتار (مثل مصرف دخانیات یا مصرف کالای خارجی) وضع می‌کنند تا انگیزه افراد برای آن رفتار را کاهش دهند.

در طبقه‌بندی مالیات‌ها، مالیات بر ارزش افزوده، نوعی مالیات غیرمستقیم بر مصرف کالاها و خدمات است. این نوع مالیات، چند مرحله‌ای است و در هر یک از مراحل تولید و تکمیل تا مصرف نهایی برحسب ارزش افزوده گرفته می‌شود؛ به واسطه مالیات بر ارزش افزوده، شفافیت مالیاتی افزایش و انگیزه فرار مالیاتی کاهش می‌یابد و از مالیات‌گیری چندگانه پرهیز می‌شود؛ چرا که مالیات پرداخت شده تولیدکنندگان قبلی از مالیات بر فروش تولیدکننده بعدی کسر می‌گردد^۱. به عبارت دیگر، مالیات بر ارزش افزوده، نوعی مالیات بر فروش چند مرحله‌ای است که کالاها و خدمات واسطه‌ای را از پرداخت مالیات معاف می‌کند.

فعالیت ۲-۴

اگر در میان بستگان شما به تازگی کسی معامله‌ای انجام داده است (خانه یا خودرو)، بررسی کنید که چه مقدار مالیات بر نقل و انتقال دارایی پرداخته است.

انواع نرخ‌های مالیاتی

به طور کلی، دو نوع نرخ مالیاتی وجود دارد:

۱- **نرخ ثابت:** در این نوع مالیات، میزان مالیات پرداختی افراد متناسب با تغییر در درآمد یا دارایی آنها کم و زیاد می‌شود؛ به عبارت دیگر، نرخ مالیات در مقادیر مختلف درآمد و دارایی ثابت است و تغییری نمی‌کند؛ برای مثال، اگر نرخ ثابت مالیات ۱۰ درصد باشد، فردی با درآمد ماهیانه ۱۰۰ هزار ریال، ۱۰ هزار ریال مالیات می‌پردازد و دیگری با درآمد ماهیانه ۱ میلیون ریال، ۱۰۰ هزار ریال خواهد پرداخت.

۱- بنابراین، اعمال مالیات بر ارزش افزوده نیازمند فهرست کردن کل صورت‌حساب‌ها در بنگاه است؛ زیرا هر بنگاه برای دریافت اعتبار مالیاتی باید بتواند شرح مالیات پرداخت شده فروشنده قبلی را ارائه کند. این نیاز، خریدار را تشویق می‌کند که پرداخت مالیات توسط فروشنده قبلی را مورد توجه قرار دهد.

۲- **نرخ تصاعدی**: در این نظام مالیاتی، نرخ مالیات با افزایش درآمد یا دارایی، زیاد و به عکس با کاهش درآمد یا دارایی، کم می‌شود؛ به عبارت دیگر، افراد با درآمدهای بیشتر با نرخ بیشتر و افراد با درآمدهای پایین‌تر با نرخ کمتری مالیات می‌پردازند. نرخ تصاعدی مالیات در تعدیل درآمد و ثروت افراد جامعه مؤثر است.^۱

مثال: جدول مالیاتی زیر مفروض است. مالیات پرداختی توسط دو نفر را که اولی ماهانه ۵,۵۰۰,۰۰۰ ریال و دومی ۵,۶۰۰,۰۰۰ ریال درآمد دارند، محاسبه کنید.

درآمدهای تا ۲,۰۰۰,۰۰۰ ریال با نرخ ۵ درصد
 درآمدهای تا ۴,۰۰۰,۰۰۰ ریال با نرخ ۸ درصد
 درآمدهای تا ۵,۵۰۰,۰۰۰ ریال با نرخ ۱۰ درصد
 درآمدهای تا و بیشتر از ۷,۰۰۰,۰۰۰ ریال با نرخ ۱۲ درصد

پاسخ: براساس نرخ‌های تصاعدی، میزان مالیات قابل پرداخت توسط فرد اول عبارت خواهد بود از:

$$۵,۵۰۰,۰۰۰ \times \frac{۱۰}{۱۰۰} = \frac{۵,۵۰۰,۰۰۰ \times ۱۰}{۱۰۰} = ۵۵۰,۰۰۰ \text{ ریال}$$

و مالیات قابل پرداخت توسط فرد دوم بر این اساس عبارت است از:

$$۵,۶۰۰,۰۰۰ \times \frac{۱۲}{۱۰۰} = ۶۷۲,۰۰۰ \text{ ریال}$$

همان‌طور که می‌بینید، چون درآمد شخص اول درست در مرز ۵,۵۰۰,۰۰۰ ریال است، تمام درآمدش مشمول نرخ ۱۰ درصد مالیات می‌شود ولی چون درآمد شخص دوم ۱۰۰,۰۰۰ ریال از ۵,۵۰۰,۰۰۰ ریال بیشتر است، تمام درآمد او مشمول مالیات با نرخ ۱۲ درصد می‌شود.

در روش‌های محاسباتی پیچیده‌تر، بخش اول درآمد را با نرخ طبقه مربوطه و مازاد را با نرخ دیگری محاسبه می‌کنند؛ یعنی ۵,۵۰۰,۰۰۰ ریال با نرخ ۱۰٪ و صد هزار ریال مازاد با نرخ ۱۲٪ حساب می‌شود.^۲

۱- خمس مالیات اسلامی با نرخ ثابت (۲۰٪) است و زکات مالیات اسلامی با نرخ تصاعدی است.
 ۲- این روش را روش تصاعدی طبقه‌ای می‌گویند.

محاسبه مالیات با کدام نرخ، عدالت مالیاتی بیشتری را محقق می‌سازد؟ در این مورد در کلاس گفت‌وگو کنید.

هزینه‌های دولت

دولت وظایف متعددی برعهده دارد که برای آنها باید هزینه‌هایی صرف کند؛ به این هزینه‌ها، «مخارج عمومی» گفته می‌شود؛ برای مثال، وقتی دولت می‌خواهد کالاهای و خدمات اساسی مثل دارو یا آموزش و پرورش را به قیمت مناسب یا رایگان به دست مردم برساند، ناچار است بخشی یا همه هزینه‌های آن را متحمل شود.

انواع مخارج دولتی (مخارج عمومی): معمولاً هزینه‌های دولت را به دو دسته عمده تقسیم می‌کنند: هزینه‌های جاری و هزینه‌های سرمایه‌ای.

الف) هزینه‌های جاری یا عادی: هزینه‌هایی است که همیشه وجود دارد و متناسب با سیاست‌های دولت تغییر می‌کند. با توجه به رشد جمعیت و افزایش درآمد جامعه در طی زمان، کمتر موردی پیش می‌آید که هزینه‌های جاری سیر نزولی داشته باشد. هزینه‌های جاری را می‌توان به شرح زیر طبقه‌بندی کرد:

۱- **هزینه‌های کارکنان:** این هزینه‌ها شامل حقوق و مزایای تمام کارکنان و کارمندان ادارات دولتی و سایر سازمان‌ها و نهادهای کشوری و لشکری است که برای ارائه خدمات مختلف به مردم به استخدام دولت درمی‌آیند؛ مانند حقوق و مزایای نظامیان، معلمان، قاضیان و نمایندگان مجلس. هزینه‌های پرداخت حقوق که به «هزینه‌های کارکنان» معروف است از اقلام عمده هزینه‌های دولت به شمار می‌رود.

۲- **هزینه‌های اداری:** هزینه‌هایی است که برای چرخش کار جاری ادارات و نهادها صرف می‌شوند؛ مانند هزینه‌های حمل و نقل، اجاره، آب و برق، تلفن و ملزومات اداری مثل کاغذ و قلم.

۳- **پرداخت‌های انتقالی:** هزینه‌هایی است که دولت بلاعوض و به صورت هدفمند به منظور تأمین اجتماعی، ایجاد توازن اجتماعی، رفع نابرابری‌ها، حمایت از تولید یا گروه‌های خاص پرداخت می‌کند؛ برای مثال دولت پرداخت‌هایی را برای حمایت از تولیدکننده (یارانه تولید) و یا برای حمایت از نخبگان یا آسیب دیدگان ناشی از حوادث طبیعی انجام می‌دهد. پرداخت به روستاییان تحت پوشش طرح

شهید رجایی^۱ و یارانه‌ای که دولت به منظور ثابت نگاه داشتن قیمت‌ها و عرضه کالاهای اساسی مثل نان، قند، شکر و روغن نباتی به قیمت ارزان می‌پردازد، هم مثال‌های دیگری برای پرداخت‌های انتقالی است. **ب) هزینه‌های سرمایه‌ای یا عمرانی^۲**: دولت علاوه بر هزینه‌های جاری، هزینه‌های دیگری نیز دارد؛ مانند هزینه‌های ساخت سدها، جاده‌ها، مدارس و بیمارستان‌ها، خرید ماشین‌آلاتی مانند هموارساز^۳ و احداث کارخانه‌هایی چون کارخانه پتروشیمی و فولادسازی. معمولاً، عمر این‌گونه تأسیسات بیش از یک سال است.

به آن دسته از هزینه‌های دولتی که صرف احداث بنا یا خرید کالاهایی می‌شود که با بقای اصل آنها مورد استفاده قرار می‌گیرند، هزینه‌های سرمایه‌ای دولت می‌گویند.

هزینه‌های سرمایه‌ای را می‌توان به این شرح طبقه‌بندی کرد:

۱- سرمایه‌گذاری‌های مولد: این گونه سرمایه‌گذاری‌های دولتی باعث ایجاد و استقرار کارخانه‌ها و صنایعی می‌شود که خدمات و کالاهای نهایی مورد نیاز مردم را تولید می‌کنند؛ مانند کارخانه‌های نساجی، خودروسازی، تراکتورسازی و مواد غذایی.

۲- سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی: این گونه سرمایه‌گذاری‌ها باعث تقویت توان اقتصادی کشور می‌شود و برای به ثمر رسیدن سایر فعالیت‌های اقتصادی بسیار ضروری است. می‌دانیم که اگر آب نباشد، کشاورزی امکان‌پذیر نیست و بدون برق، صنعت معنایی ندارد. همچنین جاده و خطوط آهن مناسب لازم است تا کالاهای تولید شده به سرعت به دست مصرف‌کنندگان برسد؛ بنابراین، هزینه‌های سرمایه‌گذاری زیربنایی که صرف ساخت و احداث جاده‌ها، خطوط راه آهن، شبکه‌های بزرگ آبرسانی، سدسازی، ساخت نیروگاه‌ها و کارهایی از این قبیل می‌شود، لازمه تحقق و بهره‌برداری مطلوب از فعالیت‌های اقتصادی است.

۳- سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی: این سرمایه‌گذاری‌ها نیز همچون سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی زمینه لازم تولید سایر کالاها را فراهم می‌سازد؛ مانند سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش، آموزش عالی^۴، امور فرهنگی و هنر. می‌دانیم که محور تولید، انسان و تفکر اوست؛ بنابراین در اهمیت سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی همین بس که زمینه را برای تربیت نیروی انسانی ماهر و متخصص را در

۱- طرحی است که به موجب آن، طبق قانون، هر ماه مبلغی به صورت غیرنقدی یا نقدی به طور بلاعوض به روستاییان بالاتر از ۶۰ سال داده می‌شود.

۲- باید توجه کرد که علاوه بر بخش دولتی، بخش‌های خصوصی و تعاونی نیز به سرمایه‌گذاری مبادرت می‌کنند ولی ما در این فصل فقط به بررسی هزینه‌های عمرانی دولت می‌پردازیم.

۳- بلدوزر، مصوب فرهنگستان

۴- بسیاری از دانشمندان اقتصاد معتقدند که باید تمامی هزینه‌های تربیت نیروی انسانی را به عنوان هزینه نه فقط هزینه‌های ساخت مدارس و دانشگاه‌ها و بیمارستان‌ها را - سرمایه‌گذاری منظور کنیم.

رشته‌های مختلف فراهم می‌سازد.

به نظر می‌رسد که مهم‌ترین سرمایه‌گذاری دولت، سرمایه‌گذاری اجتماعی است؛ زیرا بدون داشتن نیروهای متخصص و متعهد، انجام دادن سایر سرمایه‌گذاری‌ها و کسب استقلال اقتصادی فراهم نخواهد شد.

اقتصاددانان، هزینه‌های آموزش و پرورش و یا هزینه‌های علم و فرهنگ را نوعی سرمایه‌گذاری می‌دانند؛ چرا که مستقیماً باعث افزایش تولید کشور می‌شود. عمده تفاوت کشورهای پیشرفته با کشورهای عقب مانده در درجه اول ناشی از میزان برخورداری از سرمایه‌های انسانی و نیروهای متخصص و در درجه دوم به دلیل گسترش علم و فرهنگ و سرمایه اجتماعی است.

فعالیت ۶-۲

آثار اقتصادی، هزینه‌های صرف شده در آموزش نیروی انسانی (مثلاً برای یک پزشک) کدام است؟
الف) برای فرد
ب) برای جامعه

پرسش

- ۱- چه تفاوتی بین لایحه بودجه و قانون بودجه هست؟
- ۲- نظارت بر اجرای بودجه به عهده کدام سازمان است و چگونه صورت می‌گیرد؟
- ۳- ویژگی‌های مالیات غیرمستقیم را ذکر کنید.
- ۴- در مورد بار مالیاتی و پایه مالیاتی توضیح دهید.
- ۵- پرداخت‌های انتقالی چیست و چرا دولت آنها را می‌پردازد؟
- ۶- چرا عده‌ای معتقدند که سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی مهم‌ترین سرمایه‌گذاری دولت است؟

بخش ۵

اقتصاد جهان و ایران

فصل اول

اقتصاد بین الملل

آیا کشوری را می شناسید که به روابط اقتصادی بین المللی نیاز نداشته باشد؟

انسان ها به دلیل توانایی ها و خواسته های گوناگونی که دارند به برقراری ارتباط با یکدیگر نیازمندند. روابط اقتصادی بین آنها نیز براساس همین نیاز شکل می گیرد. این روابط گاه به صورت بسیار ساده و در حد مبادله بین افراد در داخل یک کشور و زمانی به شکل پیچیده و در سطح بین المللی بروز می کند. صادرات و واردات کالا و خدمات، سرمایه گذاری خارجی (یا حرکت سرمایه)، برقراری روابط تجاری با ملت های دیگر، تشکیل اتحادیه های اقتصادی و مالی با کشورهای همسایه و اجرای موافقت نامه های همکاری اقتصادی از موارد مطرح در اقتصاد بین الملل است.

امروزه علاوه بر مبادلات بین کشورها، شرکت های چندملیتی و فراملیتی نیز در دنیا شکل گرفته اند که گاهی تولیدات و درآمدهای آنها از بسیاری از کشورها، بیشتر است. همچنین ده ها سازمان جهانی و بین المللی با هدف هموار کردن تجارت بین کشورها و تنظیم روابط آنها فعالیت می کنند.

موانع گسترش تجارت بین الملل در گذشته

در زمان های گذشته، هر چند بازرگانان، کالاهای مختلفی را از کشوری به کشورهای دیگر برای

فروش می‌بردند، عواملی چند مانع رشد و توسعه تجارت بین‌الملل به شکل امروزی می‌شد. مهم‌ترین این عوامل عبارت بود از:

۱- موانع قانونی، ناامنی و ضعف دولت‌ها: در گذشته، ناامنی و ضعف دولت‌ها در حاکمیت بر سرزمین خود مانع می‌شد که افراد با خاطری مطمئن به تجارت بپردازند؛ برای مثال، اگر فردی می‌خواست کالایی را از شهری به شهر دیگر صادر کند با خطر حمله و هجوم دزدها و راهزنان روبه‌رو می‌شد. همچنین، حاکمان محلی با هدف حمایت از صنایع داخلی به هر قیمتی و هرچند غیرعقلانی، هرگونه مرادۀ خارجی را تهدید تلقی می‌کردند و اجازه گسترش روابط اقتصادی بین‌المللی را نمی‌دادند. مجموعه این مسائل، سبب از بین رفتن انگیزۀ تجارت خارجی در افراد می‌شد.

۲- هزینه‌های تجارت: نبود وسایل حمل و نقل و راه‌های مناسب، هزینه‌های تجارت را به شدت افزایش می‌داد به طوری که به ناچار حمل و نقل کالاها فقط در فواصل کوتاه و نزدیک انجام می‌شد و اغلب، افراد در طول عمر خود به ناچار فقط کالاهایی را مصرف می‌کردند که در منطقه محل سکونت آنها تولید می‌شد. تولیدکنندگان نیز به ناچار همیشه اندازه محدودی کالا تولید، و به بازارهای داخلی عرضه می‌کردند و هرگز از تولیدات دیگران بهره نمی‌بردند.

انقلاب دریانوردی ایرانیان و مسلمانان در قرون ۱۲-۱۳ میلادی و سپس اروپاییان در قرن ۱۵، و پیدایش صنعت بخار، حمل و نقل ریلی و هوانوردی و به دنبال آن، پیشرفت دانش فنی بشر، وجود امنیت نسبی در سرزمین‌ها، راه‌های مناسب و مقررات مورد قبول بین‌المللی، موجب شد هزینه‌های تجارت نه تنها در داخل مرزها بلکه در خارج از آن نیز کاهش یابد.

کاروان‌های تجاری در گذشته

به همین سبب، امروزه کالاها به سرعت از مناطق تولید به سرتاسر جهان انتقال می‌یابد و هیچ‌کس از این اتفاق بزرگ شگفت‌زده نمی‌شود. در حالی که در گذشته، هرگز کسی تصور نمی‌کرد که روزی بتواند قهوه برزیل و برنج پاکستان را در فاصله هزاران کیلومتری از محل تولید آنها در خانه خود مصرف کند. هم‌اکنون، روزانه هزاران تن نفت از محل استخراج به سراسر کره زمین انتقال می‌یابد و کالاهای فاسد شدنی با وسایل حمل و نقل مجهز به سامانه‌های خنک‌کننده، بدون از دست دادن کیفیت خود در چند ساعت به نقاط مورد نظر حمل می‌شود.

فعالیت ۱-۱

فهرستی از کالاهایی را تهیه کنید که امروزه توسط شما مصرف می‌شود ولی در زمان پدر بزرگ و مادر بزرگ شما به دلیل نبود تجارت بین‌المللی مصرف نمی‌شد.

تاجر و تجارت بین‌الملل

تولیدکنندگان معمولاً فرصت، تخصص و امکانات لازم را برای فروش تولیدات خود به مصرف‌کنندگان کشورهای دیگر ندارند؛ به همین دلیل، این کار را از طریق افرادی انجام می‌دهند که شغل آنها خرید محصول در مرکز تولید، و فروش آن در مناطق مصرف بین‌المللی است. به این افراد در اصطلاح «تاجر» یا «بازرگان» گفته می‌شود. این افراد و نیز کسانی که امروزه به آنها صادرکننده، واردکننده و «بازاریاب بین‌المللی» نیز گفته می‌شود، می‌توانند با اطلاع از بازارهای کشورهای دیگر و نیازها و علایق مصرف‌کنندگان خارجی به تولیدکنندگان داخلی و افزایش رونق اقتصادی کشور کمک شایانی بکنند.

امروزه همراه با گوناگون شدن کالاهای تولیدی و گسترش وسایل حمل و نقل و ظهور بسیاری از تحولات دیگر، تجارت با روش‌های علمی انجام می‌گیرد. در همه دانشگاه‌های دنیا نیز رشته‌های خاصی در زمینه تجارت و بازرگانی وجود دارد و هزاران نفر در این رشته‌ها به تحصیل مشغول هستند؛ بنابراین، هر کشور و سازمانی که نیروهای متخصص و آموزش‌دیده بیشتری در اختیار دارد در زمینه تجارت جهانی موفق‌تر است.

فعالیت ۱-۲

در زمینه آموزش بازرگانی در دانشگاه‌های کشور چه رشته‌هایی وجود دارد؟
در این باره تحقیق کنید.

چرا ملت‌ها به تجارت روی می‌آورند؟

موقعیت و امکانات طبیعی موجود یا فناوری در هر کشور سبب می‌شود که ساکنان آن کشور به تولید کالاهای خاصی بپردازند؛ برای مثال، انار و فرش در اغلب کشورهای دنیا و آناناس در ایران تولید نمی‌شود یا بسیاری از واکنش‌ها در کشورهای همسایه ما، هنوز امکان تولید ندارد؛ در عین حال مردم هر کشور نیازهای گوناگونی دارند که اغلب، امکانات داخلی برای رفع آنها کافی نیست؛ از این رو، کشورهای مختلف باید از طریق تجارت بین‌الملل، نیازهای متقابل یکدیگر را برطرف کنند. عوامل متعددی موجب روی آوردن کشورها به تجارت بین‌الملل می‌شود که برخی از آنها عبارت است از:

- ۱- یکسان نبودن منابع و عوامل تولید: کشورها از نظر در اختیار داشتن منابع طبیعی، معادن زیرزمینی و سرمایه انسانی متخصص، وضع یکسانی ندارند. بعضی از آنها از زمین‌های حاصلخیز و منابع آبی کافی، برخی از منابع زیرزمینی فراوان و برخی دیگر از نیروی انسانی متخصص بهره‌مندند.
- ۲- یکسان نبودن کشورها از نظر دسترسی به فناوری: دستیابی به فناوری کار ساده‌ای نیست و کشورهای موفق با تلاش و صرف هزینه‌های فراوان موفق شده‌اند به اختراعات جدید و فناوری‌های نوین دست یابند؛ به همین دلیل، آنها یافته‌های خود را به رایگان در اختیار سایر کشورها قرار نمی‌دهند؛ همچنین انتقال فناوری هم به سادگی ممکن نیست؛ از همین رو، در وضعیت حاضر سطح فناوری در کشورهای مختلف متفاوت است. بدیهی است که دسترسی به علوم و فناوری‌های جدید و موفقیت در به‌کارگیری آنها موجبات افزایش تنوع و کیفیت کالاهای تولیدی و کاهش هزینه‌ها را فراهم می‌آورد.
- ۳- وضعیت اقلیمی متفاوت: تنوع آب و هوایی و وضعیت طبیعی متفاوت در سرزمین‌های

مختلف، باعث می‌شود که هر سرزمین زمینه تولید محصولات خاصی را داشته باشد؛ برای مثال، خشکبار در وضعیت آب و هوایی برخی نقاط ایران و میوه‌های استوایی در موقعیت آب و هوایی کشورهای استوایی به عمل می‌آید.

مزیت مطلق و مزیت نسبی

سه عاملی که پیش از این مطرح شد، توان تولیدی منطقه یا کشوری را در مقایسه با منطقه یا کشور دیگر، تغییر می‌دهد و موجب می‌شود تولید یک محصول نسبت به محصولی دیگر «مقرون به صرفه تر» شود؛ به عبارت دیگر مزیت اقتصادی ایجاد می‌کند. دو کشور ایران و برزیل را در نظر بگیرید. برای سادگی، فرض کنید:

• هر دو کشور به یک اندازه از نیروی کار، سرمایه و دانش فنی برخوردارند. فقط غذا و پوشاک با قیمت‌های یکسان تولید می‌شوند.

• هر دو کشور اگر همه عوامل تولیدشان را با اشتغال کامل برای تولید غذا به کار بگیرند، ایران ۶۰ واحد و برزیل ۴۰ واحد تولید می‌کند.

• هر دو کشور اگر همه عوامل تولیدشان را با اشتغال کامل برای تولید پوشاک به کار بگیرند، ایران ۳۰ واحد و برزیل ۷۰ واحد تولید می‌کند.

در این صورت می‌گوییم برزیل در تولید پوشاک و ایران در تولید غذا «مزیت مطلق» دارند. در نتیجه بهتر است در محصولی که مزیت دارند، تخصص و تمرکز یابند و محصولات خود را با یکدیگر مبادله کنند. با این تقسیم کار، رفاه مردم دو کشور و نیز مجموع تولید جهان افزایش می‌یابد.

حال کشور دیگری مثل کنیا را در نظر بگیرید که از نظر عوامل تولید با دو کشور ایران و برزیل یکسان است. چنانچه کنیا همه امکانات خود را بر تولید غذا متمرکز کند، می‌تواند ۲۰ واحد غذا، و اگر به پوشاک تخصیص دهد ۱۰ واحد پوشاک تولید کند. در این مثال ملاحظه می‌شود که کنیا در تولید غذا و پوشاک نسبت به ایران و برزیل مزیت اقتصادی ندارد؛ یعنی، هیچ کدام از آن دو کالا را به صرفه تولید نمی‌کند؛ به عبارت دیگر قیمت تمام شده هر دو کالا در کنیا از دو کشور دیگر بیشتر است. سؤالی که مطرح می‌شود این است که آیا کشور کنیا به هیچ وجه امکان تخصصی شدن و حضور در تجارت جهانی را ندارد.

اقتصاددانان در این حالت مفهوم «مزیت نسبی» را به کار می‌برند و می‌گویند هر چند کنیا در غذا و پوشاک، نسبت به دیگر کشورها مزیت مطلق ندارد در کشور خود در تولید غذا نسبت به پوشاک،

مزیت نسبی دارد (۲۰ به ۱۰). بنابراین باید در صنعت غذا متمرکز شود و پوشاک مورد نیاز خود را از برزیل وارد کند.

اگر اصل مزیت‌های مطلق و نسبی رعایت نشود، اولاً منابع و سرمایه‌ها در فضای تولید اسراف و تبذیر می‌شود و ثانیاً با تولید محصولات کمتر و بی کیفیت، رفاه جوامع کاهش می‌یابد.

فعالیت ۳-۱

چرا فرش و پسته ایران به خارج صادر می‌شود؟ در این زمینه تحقیق کنید.

دو مفهوم مزیت مطلق و مزیت نسبی در هر زندگی جمعی اعم از شهری، منطقه‌ای و جهانی مطرح است و خانواده یا کشور را به «تک محصولی شدن»^۱ سوق می‌دهد. به همین دلیل اغلب خانوارها در زندگی اجتماعی شهری، تک محصولی هستند؛ به عنوان مثال یکی قصاب و دیگری خیاط است و هیچ خانواری نمی‌تواند به تنهایی همه نیازهای خود را تأمین کند. در دنیای بدون تقسیم کار و بدون مبادله، زندگی اجتماعی انسان، معنا ندارد.

آیا تجارت بین الملل دارای منافع است؟

تجارت بین الملل برای تمامی کشورها و مؤسسات و افراد، می‌تواند سودآور باشد؛ زیرا اصل مزیت نسبی موجبات تخصص و تقسیم کار بین المللی را فراهم می‌آورد و کشورها با توجه به برتری یا مزیت نسبی خود در تولید یک یا چند کالا، و انتقال منابع از بخش‌های بدون مزیت به بخش‌های دارای مزیت، کمیت و کیفیت تولید خود را افزایش می‌دهند. در این صورت با تقسیم کار و مبادله، حجم و کیفیت کالاهای تولید شده در جهان افزایش می‌یابد و بنابراین سطح رفاه و زندگی مردم جهان بهبود می‌یابد. تجارت بین الملل فواید جانبی دیگری هم برای تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان دارد:

۱- تولیدکنندگان

الف) ادامه کار بسیاری از تولیدکنندگان به وارد کردن ماشین‌آلات و لوازم یدکی یا مواد اولیه از دیگر کشورها بستگی دارد.

ب) بازارهای داخلی محدود است؛ به همین دلیل، تولیدکنندگان از طریق صادرات می‌توانند به بازارهای وسیع‌تری دسترسی پیدا کنند و کالاهای اضافی خود را با قیمت مناسب و وضعیت بهتر به

۱- اگر عامل اقتصادی چند مزیت داشته باشد، چند محصولی می‌شود.

فروش رسانند.

پ) در نتیجه تجارت بین الملل، کالاهای خارجی وارد کشورها می شود و اگر این امر هدفمند و با مدیریت صحیح انجام شود، تولیدکنندگان داخلی به منظور رقابت با تولیدکنندگان خارجی به تلاش بیشتر برای تولید بهتر و کارآمدتر وادار می شوند.

۲- مصرف کنندگان

الف) واردات کالاهای خارجی به مصرف کنندگان امکان می دهد که از کالاهای گوناگون و ارزان استفاده کنند؛ زیرا کالاهای خارجی در صورتی وارد کشور می شوند که از کالاهای مشابه داخلی ارزان تر و مرغوب تر باشند یا مشابه آنها در داخل تولید نشود.

ب) صادرات کالا به خارج سبب می شود که مصرف کنندگان ارز لازم برای پرداخت بهای کالاهای ضروری وارداتی را به دست آورند.

مبادلات بین المللی در بازارهای نیروی کار و سرمایه

روابط اقتصادی بین کشورها فقط به تجارت بین الملل (مبادله کالا و خدمات) محدود نمی شود بلکه به مهاجرت نیروی کار و حرکت سرمایه (جابجایی عوامل تولید) از نقطه ای از دنیا به نقطه ای دیگر که وضع بهتری دارد، نیز اطلاق می شود؛ برای مثال، کارگران خارجی در ایران و کارگران ایرانی در خارج به دنبال موقعیت های بهتر شغلی هستند. هر کشوری در پی جذب سرمایه گذاری های خارجی برای کشور خود است تا بدین ترتیب نه تنها پس اندازهای داخلی خود بلکه پس اندازهای کشورهای دیگر را نیز در جهت رشد و افزایش کارخانه ها و بخش های تولیدی داخلی به کار گیرد.

سیاست های تجاری

کشورها متناسب با وضعیت اقتصادی خود، سیاست های تجاری مختلفی را انتخاب می کنند. چه بسا، کشوری برای حمایت از تولیدکنندگان داخلی یا کاهش وابستگی خود به کشورهای دیگر کالاهای وارداتی، انواع موانع تجاری مثل تعرفه های گمرکی، عوارض وارداتی یا سهمیه وارداتی وضع کند یا برای تشویق صادرکنندگان داخلی به منظور نفوذ به بازارهای جهانی یا تشویق سرمایه گذاران خارجی به سرمایه گذاری در داخل، یارانه های مختلف و انواع تسهیلات اقتصادی و حقوقی ارائه کند.

معمولاً کالاها و صنایع راهبردی (مثل صنایع دفاعی، انرژی و گندم) و همچنین صنایع نوزاد (مثل برخی فناوری های نوین در ایران) که در ابتدای عمر خود هستند و توان رقابت با صنایع خارجی

را ندارند در همه کشورهای دنیا مشمول حمایت می‌شوند.

فعالیت ۴-۱

تحقیق کنید چگونه سیاست نرخ ارز می‌تواند موجب حمایت از واردکنندگان یا صادرکنندگان شود.

چند پرسش اساسی

- با توجه به این مطالب ممکن است سؤالاتی ایجاد شود:
 - چرا برخلاف الگوی فرضی مطرح شده، تک محصولی شدن کشورها در دنیای واقعی، مطلوب نیست؟
 - اگر تحلیل علمی مبتنی بر «مزیت‌های مطلق و نسبی» درست است، آیا تأکید بر «استقلال اقتصادی» و «خودکفایی» و «عدم وابستگی»، غیرعلمی است؟
 - چرا بر تولید و مصرف کالای ملی تأکید می‌شود؟
 - چرا منافع تجارت بین الملل به کشورهای قدرتمند و زیان آن به کشورهای ضعیف می‌رسد؟
- این سؤال‌ها باعث شده است تا برخی گمان کنند مفاهیمی مثل «خودکفایی» یا «تولید و مصرف کالاهای ملی» با «مزیت نسبی» در تعارض است و به همین دلیل آن را مفهومی استعماری تلقی کرده‌اند؛ اما واقعیت این است که این مفاهیم، درست و منطقی است. در ادامه با واقعی‌تر کردن مثال ساده ایران و برزیل، نشان می‌دهیم چگونه اقتصاددانان بین منافع ملی و منافع بین‌المللی ترکیب جامعی ایجاد می‌کنند.

محصولات راهبردی

منازعات و جنگ‌های اقتصادی قرن‌های اخیر و رفتار استکباری قدرت‌های جهان موجب شده است اقتصاددانان به اهمیت خودکفایی در بعضی از تولیدات داخلی و عدم وابستگی برای تأمین آنها از خارج تأکید کنند. کالاهای ضروری مثل دارو و غذا و محصولات کشاورزی، حوزه انرژی (اعم از نفت و هسته‌ای و انرژی‌های نو) و صنایع نظامی و دفاعی می‌تواند موجب بهانه‌جویی و سلطه‌دشمن‌یاری، و ضعف و وابستگی کشور شود؛ این کالاهای و خدمات را که تولید آنها بدون توجه به میزان سود، هزینه و بازار و ... انجام می‌شود «محصولات راهبردی» می‌نامند؛ بدین ترتیب اقتصاددانان به «مزیت نسبی راهبردی» و منافع سیاسی و غیراقتصادی هم توجه می‌کنند.

خلق ارزش بهتر از بیکاری

هرچند اصل بر رعایت مزیت‌های مطلق و نسبی و عدم تخصیص امکانات تولید به حوزه‌های غیرمزیتی است، اما اگر در کوتاه مدت برای عوامل تولید (مثل نیروی کار بدون مهارت) امکان اشتغال وجود نداشته باشد، تولید و خلق ارزش افزوده حتی در محصولی غیرمزیتی و کم مزیت، از بیکاری بهتر است.

احیا و خلق مزیت اقتصادی

محیط جغرافیایی و طبیعت، مزیت‌های اقتصادی را در اختیار هر کشور می‌گذارد. اما نباید به آن مزیت‌های بالفعل بسنده کرد. «احیای مزیت‌های بالقوه» (مانند محصولات کشاورزی جدید و پرمحصول یا صنایع جدید دریایی) و «خلق مزیت‌های اقتصادی جدید» به ویژه در عرصه خدمات، علم و فناوری و صنایع فرهنگی (تمام محصولات نرم)، می‌تواند کشورها را از مسیر عقب ماندگی قبلی برهاند. به همین دلیل اقتصاددانان بر سرمایه انسانی، نوآوری و اقتصاد دانش بنیان تأکید می‌کنند. بسیاری از منابع ثروت و موفقیت کشورهای پیشرفته، ناشی از مزیت‌هایی است که تا چند قرن پیش فاقد آنها بوده‌اند و اکنون دارای آن هستند.

علاوه بر این کشورهای موفق، پیوسته در حال انتقال از مزیت‌هایی با ارزش افزوده کمتر به مزیت‌های با ارزش افزوده بیشتر هستند. کشورهایی که زمانی به دلیل صنعتی بودن، پیشرفته به شمار می‌رفتند، امروزه صنایع خود را به کشورهای دیگر منتقل می‌کنند.

حمایت از صنایع نوزاد و گلخانه‌ای

مزیت داشتن یا نداشتن، مفهومی ایستا و دائمی نیست؛ به عبارت دیگر اگر کشوری به دلیل محدودیت‌های طبیعی، مزیت اقتصادی نداشته باشد به این معنی نیست که نمی‌تواند به مزیت دست یابد. اگر محصولی با هزینه تمام شده زیاد و کیفیت کم تولید شود با حمایت دولت یا مصرف‌کنندگان از آن (خرید کالای ملی)، می‌تواند مزیت به دست آورد. بدیهی است این حمایت‌ها باید مشروط، گام به گام و در محدوده زمانی معین باشد.

علاوه بر آن، پیشرفت‌های علم و فناوری موجب شده است امروزه دیگر محدودیت‌های طبیعی مانع کسب مزیت اقتصادی نباشد؛ به‌طور مثال چه بسا کشوری که دریا ندارد با فناوری می‌تواند محصولات شیلات تولید کند!

«صنایع نوزاد» و «صنایع گلخانه‌ای» به صنایعی گفته می‌شود که با حمایت دولت و مردم در

مسیر کسب مزیت اقتصادی است.

تولید فراملیتی و چند ملیتی

امروزه تولید اغلب کالاها به ویژه تولید کالاهای الکترونیکی، فرامرزی شده است و عباراتی مانند «ساخت ژاپن» معنایی ندارد. اقتصادهای هوشمند با تأسیس مؤسسات چندملیتی و فراملیتی، مزیت‌های اقتصادی کشورهای دیگر را به خود اختصاص می‌دهند^۱ (و یا در حالت خوشبینانه آنها را هم در تولید مشارکت می‌دهند). کارگر در برخی کشورها از کشورهای دیگر بسیار ارزان‌تر است. به همین دلیل مارک‌های تجاری معروف دنیا، اغلب کارخانه خود را به آن کشورها منتقل می‌کنند (مانند تولید پوشاک مارک دار انگلیسی در بنگلادش).

قیمت‌گذاری ناعادلانه

در مثال قبلی، تجارت بین ایران و برزیل منافع دوسویه ای داشت؛ اما این منفعت به قیمت مبادله بستگی دارد؛ به عنوان مثال اگر قیمت جهانی پوشاک ده برابر غذا باشد، تجارت بین ایران و برزیل، دیگر برای ایران سودآور نخواهد بود. قیمت‌گذاری ناعادلانه قدرت‌های اقتصادی، ارزش‌های نابرابری بین محصولات کشورهای قوی و ضعیف برقرار می‌کند و در نتیجه انرژی، محصولات کشاورزی، غذا، و اغلب محصولات خام و فاقد فناوری قوی در دنیا ارزان است. در مقابل محصولات با فناوری بالا^۲ و دانش بنیان، گران ارزش‌گذاری می‌شود. بنابراین تجارت جهانی منافع را افزایش می‌دهد به شرط اینکه منافع حاصل از تجارت، عادلانه تقسیم شود و از سوی برخی کشورهای قدرتمند مصادره نشود.

ضرورت تعاملات بین‌المللی و حضور جهانی

تأکید بر استقلال اقتصادی و خودکفایی یا تولید ملی و جایگزینی واردات، به معنای قطع روابط تجاری و اقتصادی با دنیا، انزوا و گوشه‌گیری از اقتصاد بین‌الملل نیست. نباید نادیده گرفت که عرصه تجارت بین‌المللی، عرصه تلاش و رقابت است. در فضای رقابتی، فقط کسانی برنده‌اند که ضمن شناسایی و افزایش توانمندی‌های تولیدی خود (مزیت نسبی)، فرصت‌های بین‌المللی را نیز به خوبی بشناسند

۱- یکی از شیوه‌های استعمار نوین، انتقال صنایع مونتاژ، صنایع کثیف (صنایع آلاینده) و یا تأسیس صنایع متناسب با منابع طبیعی در کشور مقصد است. این روش با اعطای وام و یا سرمایه‌گذاری خارجی انجام می‌شود و معمولاً کشور مقصد آن را برای خود موفقیت به شمار می‌آورد.

و با هوشمندی و کوشش فراوان و افزایش همکاری‌های دوجانبه بین المللی از آنها بهره‌مند شوند.

فعالیت ۵-۱

چگونه می‌توان در فضای بین المللی حضور داشت و از منافع آن استفاده کرد؟
در کلاس گفت‌وگو کنید.

شکندگی و آسیب‌پذیری اقتصادی

هرچند زندگی عموم انسان‌ها در جامعه شهری بر تک محصولی مبتنی است و بنابراین هر فردی با تخصص خود به یک شغل و حرفه مشغول است. در فضای جهانی، اقتصاد تک محصولی، اقتصادی شکنده و آسیب‌پذیر است. زیرا اقتصاد تک محصولی در مواقع بحرانی، امکان تاب‌آوری و انعطاف‌پذیری مقابل تکان‌ها، مشکلات و تحریم‌ها را ندارد. کشور تک محصولی یا فاقد زنجیره کامل خلق ارزش^۱، همیشه در رقابت و جنگ اقتصادی محکوم به شکست است.

بدین ترتیب، در صورتی کشوری می‌تواند به وضعیت استقلال و استحکام اقتصادی نزدیک‌تر شود که، الف: راه‌های تأمین کالاهای وارداتی یا بازارهای فروش کالاهای صادراتی خود را گوناگون کند؛ ب: از وضعیت تک محصولی فاصله بگیرد؛ ج: با خلق مزیت‌های جدید اقتصادی امکان تأمین بعضی نیازها را در داخل فراهم کند؛ د: به علم و فناوری و اقتصاد دانش بنیان توجهی بیشتر داشته باشد. کشور ما در گذشته به شدت به درآمدهای نفتی وابسته بود و کشوری تک محصولی به‌شمار می‌رفت. در سال‌های بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و بعد از جنگ تحمیلی، دولت‌ها تلاش کردند تا منابع درآمدی کشور تا حد امکان گوناگون بشود و وابستگی به درآمدهای نفتی کاهش یابد. هر چند هنوز هم اقتصاد ما به درآمدهای نفتی وابستگی دارد، میزان درآمد ناشی از صادرات غیرنفتی به سرعت افزایش یافته است؛ به عبارت دیگر، درآمدهای صادراتی کشور گوناگون‌تر شده و از وضعیت تک محصولی فاصله گرفته است.

از سوی دیگر با تلاش فراوان در عرصه علم و فناوری و تجاری‌سازی فناوری‌های نوین و تأسیس شرکت‌های دانش بنیان، سعی شده است توان فنی کشور افزایش یابد و امکان تأمین نیازهای صنایع کشور در داخل فراهم بشود. در حال حاضر کشور ما با ساخت ماهواره امید با فناوری کاملاً بومی

۱- زنجیره خلق ارزش به تمامی مراحل ایجاد ارزش افزوده می‌گویند. کشورهای توسعه نیافته صرفاً بخشی از کالا را تولید می‌کنند و بنابراین همه خلق ارزش و منافع تولید کالای نهایی نصیب آنها نمی‌شود.

و قرارداد آن در مدار، پیشرفت چشمگیری در دانش هوا و فضا کسب کرده است. همچنین در زیست فناوری، انرژی هسته‌ای، نانو فناوری، لیزر، باخته‌های^۱ بنیادین، صنایع دفاعی و نظامی و...، جزء چند کشور اول دنیا قرار گرفته است و بدین طریق در مسیر قطع وابستگی به قدرت‌های بزرگ و رسیدن به مرحله استقلال اقتصادی، گام برداشته ایم.

تحریم اقتصادی

یکی از ابزارهای رقابت و یا جنگ اقتصادی، «تحریم اقتصادی» است. کشورهای قدرتمند با اهداف اقتصادی (کسب منافع بیشتر)، سیاسی (براندازی یا اعمال فشار) و یا حتی به عنوان ابزارمکمل جنگ نظامی از تحریم اقتصادی استفاده می‌کنند. تحریم اقتصادی، موجب افزایش هزینه مبادله و سختی صادرات و واردات می‌شود به گونه‌ای که کشور تحریم شونده مجبور می‌شود کالای مورد نیاز خود را با قیمتی گران‌تر و از بازار سیاه تهیه کند.

تحریم‌های اقتصادی دو دسته است:

۱- تحریم تجاری (مانع تراشی در مقابل صادرات و واردات کالا، خدمات و عوامل تولید مثل سرمایه)

۲- تحریم مالی (مانع تراشی در مقابل مبادلات مالی، بانک‌ها و بیمه‌ها)

در گذشته تحریم‌های تجاری بیش از تحریم‌های مالی رایج بود؛ اما امروزه جهانی شدن اقتصاد، موجب شده است روز به روز از میزان تأثیرگذاری دسته اول تحریم‌ها یعنی تحریم‌های تجاری کاسته شود. در مقابل، شبکه گسترده و یکپارچه پولی و مالی، که بعد از جنگ جهانی دوم برپا شد، موجب شد کشورهای تحریم‌کننده از فناوری‌های جدید ارتباطی و اطلاعاتی، و نهادهای مالی و پول‌های بین‌المللی (دلار و یورو) استفاده کرده و تحریم‌های بانکی و بیمه‌ای اعمال کنند.

تحریم‌ها هزینه‌هایی را بر کشور تحریم شونده تحمیل می‌کند؛ اما برخلاف تصور اولیه، کشور تحریم‌کننده و سایر کشورها نیز از تحریم زیان می‌بینند. همچنین برخلاف تصور عمومی، تحریم می‌تواند منافی نیز داشته باشد^۲. تحریم موجب می‌شود که کشور تحریم شونده با اتکا به نیروهای داخلی به تولید دست بزند و مزیت‌های اقتصادی و رقابتی کسب کند. با اجرای صحیح این سیاست، اقتصاد درون‌زا تحقق می‌یابد.

۱- واژه مصوب فرهنگستان به جای سلول

۲- متخصصان اقتصاد تحریم با مطالعه بیش از ۱۴۰ نمونه تحریم اقتصادی در یک صد سال گذشته معتقدند به طور متوسط پس از

چهار سال کفه هزینه - فایده، تحریم به سمت فایده و منافع کشور تحریم شونده چرخیده است.

کشور ما، بعد از پیروزی انقلاب اسلامی با بلوکه شدن اموال و دارایی‌های خود، مشمول تحریم‌های آمریکا شد. در طول جنگ تحمیلی هم از سوی دشمنان، شدیدترین تحریم‌های نظامی و غیر نظامی علیه ما به اجرا گذاشته شد. در سال‌های اخیر هم کشورمان به بهانه‌های واهی تحریم‌های مختلف نفتی^۱، دارویی، هواپیمایی، فناوری‌های مهم و بانکی و بیمه‌ای را نیز تجربه کرده است. هر چند اقتصاد ایران به دلیل تحریم دچار هزینه‌هایی شد، تحریم‌کننده‌ها به اهداف خود نرسیدند؛ ضمن اینکه این تحریم‌ها منافی برای بخش‌هایی از کشور به همراه داشت و نشان داد که اقتصاد ایران در مقایسه با کشورهای مشابه بسیار مقاوم است.

فعالیت ۶-۱

در مورد تأثیرات مثبت و منفی تحریم اقتصادی در اقتصاد کشورها در کلاس گفت‌وگو کنید.

اتحادیه‌های اقتصادی و سازمان‌های بین‌المللی

کشورها در اعمال سیاست‌های تجاری خود بین کشورهای دوست و شریکان تجاری با سایر کشورها یکسان عمل نمی‌کنند؛ با برخی از کشورها، روابط تجاری و اقتصادی بیشتر از دیگران برقرار می‌کنند و با تشکیل اتحادیه‌های اقتصادی یا بلوک‌های تجاری، سعی در افزایش مبادلات تجاری بین خود و اعضای آن اتحادیه و کاهش موانع تجاری دارند.

بازرگانی منطقه‌ای که امروزه در بسیاری از مناطق جهان صورت می‌گیرد براساس همین قاعده است؛ برای مثال، کشورهای اروپایی با تشکیل اتحادیه اقتصادی و حتی انتخاب پول واحد، بازرگانی کل اروپا را تقریباً به صورت بازرگانی داخلی درآورده‌اند. اتحادیه ملل جنوب شرق آسیا معروف به آسه‌آن (ASEAN)^۲ با ده عضو، پس از آمریکا، ژاپن و اتحادیه اروپا چهارمین منطقه قدرتمند تجاری

اجلاس سران کشورهای اسلامی - تهران ۱۳۷۶

۱- از دیرباز اقتصاددانان ایران آرزو می‌کردند تا دولت‌ها کمتر از درآمدهای نفتی استفاده کنند. تحریم نفت، موجب شد سهم درآمدهای نفتی در بودجه جاری کشور کاهش یابد و دولت بیشتر به اقتصاد و تولید ملی و رونق اقتصادی بیندیشد.

۲- Association of South East Asian Nations

در جهان به‌شمار می‌رود. سازمان کنفرانس اسلامی با فکر گردهم آوردن دولت‌های اسلامی و ایجاد نوعی اتحاد میان کشورهای اسلامی در سال ۱۹۷۲ میلادی تشکیل شد. هر چند این سازمان نهادی صرفاً اقتصادی نیست، نهادهای فرعی اقتصادی مثل مرکز اسلامی توسعه تجارت، بانک توسعه اسلامی و اتاق صنعت و بازرگانی اسلامی دارد.

گسترش مبادلات و تعاملات جهانی در قرن گذشته، ضرورت وضع مقررات و قوانین جهانی و تأسیس سازمان‌های تنظیم‌کننده و ناظر بر امور اقتصادی و مالی را بیش از پیش مطرح کرد؛ ضمن اینکه قدرت‌های برتر نیز به دنبال اعمال حکمرانی جهانی بودند. در این وضعیت، سازمان‌های بین‌المللی شکل گرفت و گسترش یافت. بانک جهانی، صندوق بین‌المللی پول (IMF) و سازمان تجارت جهانی (WTO) از مهم‌ترین سازمان‌های تأثیرگذار بر اقتصاد کشورها و اقتصاد جهانی به‌شمار می‌روند.

فعالیت ۷-۱

در مورد نقش مثبت و منفی اتحادیه‌ها و سازمان‌های بین‌المللی در کلاس گفت‌وگو کنید.

پرسش

- ۱- به نظر شما، چرا کشورها به تجارت بین‌الملل روی می‌آورند؟
- ۲- محدودیت‌هایی را ذکر کنید که در گذشته مانع رشد و توسعه تجارت بین‌الملل می‌شد.
- ۳- عواملی که انگیزه تجارت بین‌الملل را در افراد ایجاد می‌کند یا آن را از بین می‌برد، برشمرید.
- ۴- مزیت مطلق و مزیت نسبی چیست؟
- ۵- وضعیت اقلیمی چگونه بر تجارت بین‌الملل تأثیر می‌گذارد؟
- ۶- مصرف‌کنندگان از تجارت بین‌الملل چه سودی می‌برند؟
- ۷- انواع سیاست‌های تجاری را نام ببرید؛ در چه مواردی از آنها باید بهره‌جست؟
- ۸- تحریم اقتصادی چیست و چگونه بر اقتصاد کشور تأثیر می‌گذارد؟

۱- International Monetary Fund

۲- World Trade Organization

فصل دوم

اقتصاد ایران

اقتصاد ایران چه مسیری را طی کرده است؟

دولت در مسیر تاریخی اقتصاد ایران

در طول چند قرن اخیر، کشور ما از نظر اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، فراز و نشیب‌های مهمی را پشت سر گذاشته و مسیر دشواری را طی کرده است. زمانی که جوامع اروپایی با پشت سر گذاشتن مراحل اولیه انقلاب صنعتی در مسیر توسعه و پیشرفت‌های سریع قدم برمی‌داشتند، ایران به دلیل وضعیت خاص اجتماعی - سیاسی خود در مسیری نامناسب قرار گرفت و مدت‌ها از توسعه و تحول بازماند. سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود، این است که دولت در جریان توسعه ایران در چند قرن اخیر چه نقشی داشته است؟

در پاسخ به این سؤال می‌توان این بخش از تاریخ معاصر ایران را به سه دوره متمایز تقسیم کرد :

الف) اقتصاد ایران در سال‌های قبل از ۱۳۰۰ ه.ش :

ایران به دلیل وسعت و پهناوری جغرافیایی، برخورداری از منابع طبیعی و قرار گرفتن در چهارراه بین‌المللی و تلاقی سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا از دوران باستان جایگاه ویژه‌ای در اقتصاد جهان داشته است. وجود حکومت‌ها و سلسله‌های بزرگ، لشگرکشی‌ها و جنگ‌ها، پهناوری مرزهای ایران باستان،

جاده ابریشم و تجارت با چین و امپراتوری روم از اهمیت و بزرگی اقتصاد ایران در آن دوران حکایت می‌کند که توانسته بود نیازهای آن زمان کشور را تأمین کند. طی هفت قرن دوران شکوفایی تمدن اسلامی، جلوه‌هایی از پیشرفت اندیشه اقتصادی^۱، تأمین مالی مراکز علمی، عمران و آبادانی، ساخت زیرساخت‌ها و موقوفات را می‌توان در اقتصاد ایران و جهان اسلام مشاهده کرد. متخصصان تاریخ اقتصادی دنیا، با مطالعه این دوره زمانی مشخص می‌کنند که چگونه احکام اقتصادی اسلام پایه قواعد و مقررات اقتصادهای موفق آسیای میانه، آسیای غربی و جنوب غربی، شمال آفریقا و حتی جنوب اروپا قرار گرفته است.^۲ البته شکوفایی اقتصادی ایران در آن دوران، الزاماً به معنای عادلانه بودن آن نبود و حکومت‌های محلی آن زمان، گاه در دریافت خراج و تحمیل هزینه‌های خود بر مردم مشکلاتی را به وجود می‌آوردند.

رواق و آبادانی اقتصاد ایران را تا سلسله زند و اواسط حکومت صفویه می‌توان از زیربناها و عمران بندرها، بازارها، مدارس علمی، کاروانسراها، مساجد باقیمانده و فعالیت‌های عام‌المنفعه مشاهده کرد. در نیمه اول حکومت صفویه، علاوه بر یکپارچگی سیاسی، اقتصاد یکپارچه و مستقلى شکل گرفت که با سایر لایه‌های دینی و اجتماعی و فرهنگی کشور هماهنگی داشت. اما دوره پایانی حکومت صفویه، حمله افغان و حتی کشورگشایی نادر و دست اندازی به اقتصاد هند، اقتصاد ایران را تضعیف و از کانون تحولات دور کرد. حاکمان وقت از موقعیت جهان و وظایف خطیر تاریخی خود تصور درستی نداشتند و به همین دلیل نتوانستند با انتخاب روش درست و بهره‌برداری از اوضاع خاص آن زمان، جریان پیشرفت و نوسازی را آغاز کنند.

این وضعیت با تغییر و تحول سریع در اروپا و شکل‌گیری قدرت‌های بزرگ در آن قاره مصادف بود. دولت‌های اروپایی با تجهیز ناوگان خود به رقابت شدید نظامی و تجاری با یکدیگر و استعمار پرداختند. این رقابت و همچنین استعمار موجب تسریع جریان پیشرفت این کشورها شد. آنها از یک سو با چنگ انداختن بر داری‌های سایر ملت‌های جهان به ثروت‌اندوزی پرداختند و از سوی دیگر در رقابت با یکدیگر به نوسازی سریع صنایع و تولیدات خود اقدام کردند.

در دوران قاجار، بی‌کفایتی و عیاشی حکام به اوج رسید و ایران فرصت طلایی خود را برای جبران عقب‌ماندگی نسبت به اروپا - که در آن زمان هنوز چشمگیر نشده بود - از دست داد. تلاش

۱- به‌طور مثال می‌توان به اندیشه‌های اقتصادی ابن سینا و ابن مسکویه اشاره کرد. متأسفانه این بخش از تاریخ اقتصادی بشر در کتاب‌های درسی مطالعه نمی‌شود.

۲- به عنوان مثال در موقعیتی که در اروپا بربریت حاکم بود و زنان حتی حق مالکیت نداشتند، وقف نامه‌های باقیمانده از زنان مسلمان ایرانی، حجم عظیمی از مالکیت و سرمایه‌گذاری و مشارکت ایشان را در تولید نشان می‌دهد.

حاکمان صرف تحکیم پایه‌های حکومت خود، افزودن بر خزانه از طریق غارت دسترنج مردم، اعطای امتیازات به وابستگان و خادمان خود، تأمین هزینه‌های گزاف دربار، سفرهای خارجی و تجملات می‌شد. از دست دادن بخش‌های مهمی از سرزمین و منابع ایران، هزینه‌های شکست در جنگ، عهدنامه‌های ننگین و مبالغ جرمه‌های گزاف آنها، بی‌توجهی به سرمایه‌های انسانی و اجتماعی، سیاست‌های رکودی و انقباضی (افزایش بیش از حد مالیات)، نبودن برنامه‌ریزی و قانونگذاری اقتصادی، اعطای امتیازها به شرکت‌ها و کشورهای استعماری، تأسیس بانک‌های روسی و انگلیسی و سیل ورود کالاها، خارجی، صدمات جدی بر ساختار اقتصاد ایران وارد کرد. معدود حرکت‌های مذهبی و ملی مثل تأسیس دارالفنون و برقراری نظم مالی و اداری توسط امیرکبیر، تأسیس شرکت اسلامی و تحریم کالاها، خارجی توسط علمای اصفهان، تحریم تنباکو و لغو قرارداد رژی توسط مرحوم میرزای شیرازی، توصیه‌های علما به شاهان قاجار برای توجه به صنایع و پیشرفت‌های علمی جدید^۱ و بیانیه‌های حمایت از تولید ملی، متأسفانه در اقتصاد ایران اثربخش نبود.

برای مطالعه

دفاعی تاریخی از اقتصاد اسلامی - ایرانی

اقدامات بزرگان و علما نظیر فتوای تحریم تنباکو در مقابل امتیاز رژی و نیز بیانیه جمعی از علمای اصفهان در ۲ جمادی الثانی ۱۳۲۴ هجری قمری نمونه‌هایی از تلاش برای حفظ اقتصاد ایران بود. این بیانیه که در زیر آمده بسیار خواندنی است.

«این خدام شریعت مطهره با همراهی جناب رکن‌الملک، معتمد و ملتزم شرعی شده‌ایم که مهمما امکان بعد ذلک تخلف نماییم...»

اولاً: قبالجات و احکام شرعیه از شنبه به بعد روی کاغذ ایرانی بدون آهار نوشته شود. اگر بر کاغذهای دیگر نویسند، مهر نموده و اعتراف نمی‌نویسیم. قباله و حکمی هم که روی کاغذ دیگر نوشته بیاورند و تاریخ آن بعد از این قرارداد باشد، امضا نمی‌نماییم. حرام نیست کاغذ غیر ایرانی و کسی را مانع نمی‌شویم؛ ماها به این روش متعهدیم.

ثانیاً: کفن اموات، اگر غیر از کرباس و پارچه اردستانی یا پارچه‌های دیگر ایرانی باشد، متعهد

۱- به‌طور مثال می‌توان به مرحوم آخوند خراسانی (ره) اشاره کرد. وی تأکید داشت که برای جبران عقب ماندگی ممالک اسلامی باید علوم نوین و فنون جدید رواج یابد و نهادهای لازم برای پیشرفت ایجاد شود. ایشان معتقد بود شیوه‌های آموزش کودکان را در مکاتب و مدارس باید اصلاح کرد. وی در زمینه اقتصاد نیز به اقتصاد داخلی و تقویت آن اهمیت می‌داد و شرکت اسلامی را با شدت تمام تأیید می‌کرد.

شده‌ایم بر آن میت، ماها نماز نخوانیم. دیگری را برای اقامه صلوة بر آن میت بخواهند ماها را معاف دارند.

ثالثاً: ملبوس مردانه جدید، که از این تاریخ به بعد دوخته و پوشیده می‌شود، قرار دادیم مهما ممکن، هر چه بدلی در ایران یافت می‌شود، لباس خودمان را از آن منسوخ نماییم و منسوخ غیر ایرانی را نپوشیم و احتیاط نمی‌کنیم و حرام نمی‌دانیم لباس‌های غیر ایرانی را، اما ماها ملتزم شده‌ایم حتی المقدور بعد از این تاریخ، ملبوس خود را از منسوج ایرانی بنماییم. تابعین ماها نیز کذلک و متخلف توقع احترام از ماها نداشته باشد. آنچه از سابق پوشیده و داریم و دوخته، ممنوع نیست استعمال آن.

رابعاً: مهمانی‌ها بعد ذلک ولو اعیانی باشد، چه عامه، چه خاصه، باید مختصر باشد یک پلو و یک خورش و یک افشیره. اگر زاید بر این کسی تکلف دهد، ماها را به محضر خود وعده نگیرد. خودمان نیز به همین روش مهمانی می‌نماییم. هر چه کمتر و مختصرتر از این تکلف کردند، موجب مزید امتنان ماها خواهد بود».

ب) اقتصاد ایران از ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷: روند افول اقتصاد ایران با حکومت رضاخان و تشکیل سلسله پهلوی تشدید شد و تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی ادامه یافت. ویژگی عمده این دوره، جدا شدن اقتصاد ایران از ابعاد هویتی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و دینی خود بود؛ ضمن اینکه اقتصاد ایران به جای تکیه بر پایه‌های بومی و درونزای داخلی و ملی خود به بیرون از مرزها و قدرت‌های بزرگ متکی شد. با این حال، حتی ایجاد زمینه‌های قانونی (مثل قانون تجارت، قانون تعاونی‌ها و...) و زیرساخت‌های مواصلاتی (مانند خط آهن، پل، راه)، امنیت نسبی، گسترش مدارس و دانشگاه‌ها و بهبود بهداشت هم نتوانست اقتصاد ایران را از ضعف ساختاری و هویتی برهاند. تعدی حکومت پهلوی بر موقوفات و مالکیت‌های خصوصی و عمومی، واگذاری منابع نفتی و معدنی به بیگانگان، اجرای برنامه موسوم به انقلاب سفید، که آخرین لطمه را بر بدنه کشاورزی و اقتصاد روستایی ایران زد بر بیماری اقتصاد ایران افزود. نوسازی و توسعه ایران در این زمان به صورتی ظاهری و سطحی و با صنایع مونتاز انجام شد و درآمدهای نفتی هم با تبدیل ایران به بازار مصرفی کالاهای کشورهای پیشرفته، وابستگی دولت به آن و غفلت از اقتصاد مردمی، بیماری اقتصاد ایران را تشدید کرد. در این دوران، دولت حضوری گسترده در عرصه اقتصاد کشور داشت و توانست سازمان و تشکیلات خود را نوسازی کند و شکل جدیدتری به خود بگیرد؛ در عین حال، نظام نوینی در مالیات‌گیری و بودجه‌بندی کشور پدید آمد و برخی شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و انسانی بهبود یافت. از سوی

دیگر در نتیجه افزایش درآمدهای نفتی، قدرت اقتصادی دولت افزایش یافت. در این زمان، دولت با هدف ایجاد توسعه نمایشی به اجرای طرح‌های عمرانی متعدد در کشور پرداخت و بدین ترتیب، بخشی از درآمدهای نفتی کشور، صرف ساخت و ساز شد. کارخانه‌ها و مؤسسات زیادی شکل گرفت و دولت به عنوان کارفرمای بزرگ در عرصه اقتصاد مطرح شد.

فعالیت ۱-۲

در مورد تحولات اقتصادی ایران از سال ۱۳۰۰ تا زمان پیروزی انقلاب گفت‌وگو کنید.

پ) اقتصاد ایران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی: با پیروزی انقلاب اسلامی در بهمن‌ماه ۱۳۵۷، ملت ایران بر سرنوشت خود حاکم شد؛ بساط حاکمان وابسته به بیگانه را از کشور برچید و با تصمیم و عزم خود و با توکل به نصرت الهی، حرکت به سمت پیشرفت را آغاز کرد. بعد از شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی، آنچه مورد نظر امام خمینی (ره)، رهبر انقلاب اسلامی ایران و خواسته ملت بود در قانون اساسی کشور تجلی یافت و تصویری از خطوط کلی اقتصاد مطلوب ایرانی-اسلامی نیز در آن درج شد. در ادامه برای شناخت ویژگی‌ها و بایسته‌های اقتصاد انقلاب اسلامی ایران، مروری بر اصول اقتصادی قانون اساسی خواهیم داشت.

اقتصاد در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

قانون اساسی در هر کشوری چارچوب کلی نظام اقتصادی، اجتماعی و سیاسی آن را معلوم می‌سازد. تمام قوانین و ضوابط در آن جامعه براساس روح حاکم بر قانون اساسی تدوین می‌شود؛ بدین ترتیب، نوع نگاه جامعه به اقتصاد و قوانین حاکم بر آن در اصول اقتصادی قانون اساسی آن کشور جلوه‌گر می‌شود.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران که در سال ۱۳۵۸ تدوین شده است در موقعیتی مطرح شد که انقلاب شکوهمند اسلامی به رهبری امام خمینی (ره) و با پایداری بی‌نظیر مردم و حمایت همه جانبه آن‌ان در بهمن ۱۳۵۷ به پیروزی رسیده و مقدمات تأسیس حکومتی بر پایه آموزه‌های اسلامی فراهم شده بود. خواست عمومی مردم از یک سو، برچیده شدن روابط غلط اقتصادی در دوران رژیم سابق و از سوی دیگر، طراحی نظام اقتصادی-اجتماعی بر پایه اصول انسان‌ساز اسلام بود. قانون اساسی با رعایت هر دو خواست مردم تدوین شد.

فصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، که شامل اصول چهل و سوم تا پنجاه و پنجم می‌شود با عنوان اقتصاد و امور مالی به مسائل اقتصادی کشور پرداخته و چارچوب کلی نظام اقتصادی مطلوب خود را ترسیم کرده است. البته مباحث مرتبط با اقتصاد در قانون اساسی به این اصول محدود نمی‌شود و اصول دیگری هم به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با مسائل و امور اقتصادی مرتبط است. (مثل تأمین اجتماعی در اصل ۲۹)

محورهای کلی و ویژگی‌های اساسی نظام اقتصادی کشور عبارتند از:

۱- اقتصاد وسیله است نه هدف (مقدمه قانون اساسی)

در مقدمه قانون اساسی آمده است:

«در تحکیم بنیان‌های اقتصادی، اصل، رفع نیازهای انسان در جریان رشد و تکامل اوست نه همچون دیگر نظام‌های اقتصادی تمرکز و تکاثر ثروت و سودجویی؛ زیرا که در مکاتب مادی، اقتصاد خود هدف است و بدین جهت در مراحل رشد، اقتصاد عامل تخریب و فساد و تباهی می‌شود ولی در اسلام، اقتصاد وسیله است و از وسیله، انتظاری جز کارایی بهتر در راه وصول به هدف، نمی‌توان داشت.»

۲- اقتصاد مردمی و رد سلطه بیگانگان (اصل ۴۳)

در اصل چهل و سوم قانون اساسی آمده است:

«برای تأمین استقلال اقتصادی جامعه و ریشه کن کردن فقر و محرومیت و برآوردن نیازهای انسان در جریان رشد با حفظ آزادی او، اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر اساس ضوابط زیر استوار می‌شود:

- ۱- تأمین نیازهای اساسی: مسکن، خوراک، پوشاک، بهداشت، درمان، آموزش و پرورش و امکانات لازم برای تشکیل خانواده برای همه.

- ۲- تأمین شرایط و امکانات کار برای همه به منظور رسیدن به اشتغال کامل و قرار دادن وسایل کار در اختیار همه کسانی که قادر به کارند ولی وسایل کار ندارند، در شکل تعاونی، از راه وام بدون بهره یا هر راه مشروع دیگر که نه به تمرکز و تداول ثروت در دست افراد و گروه‌های خاص منتهی شود و نه دولت را به صورت یک کارفرمای بزرگ مطلق درآورد. این اقدام باید با رعایت ضرورت‌های حاکم بر برنامه‌ریزی عمومی اقتصاد کشور در هر یک از مراحل رشد صورت گیرد.

- ۳- تنظیم برنامه اقتصادی کشور به صورتی که شکل و محتوا و ساعت کار چنان باشد که هر فرد علاوه بر تلاش شغلی، فرصت و توان کافی برای خودسازی معنوی، سیاسی و اجتماعی و شرکت

فعال در رهبری کشور و افزایش مهارت و ابتکار داشته باشد.

۴- رعایت آزادی انتخاب شغل و عدم اجبار افراد به کاری معین و جلوگیری از بهره‌کشی از کار دیگری.

۵- منع اضرار به غیر^۱ و انحصار و احتکار و ربا و دیگر معاملات باطل و حرام.

۶- منع اسراف و تبذیر در همه شئون مربوط به اقتصاد، اعم از مصرف، سرمایه‌گذاری، تولید، توزیع و خدمات.

۷- استفاده از علوم و فنون و تربیت افراد ماهر به نسبت احتیاج برای توسعه و پیشرفت اقتصاد کشور.

۸- جلوگیری از سلطه اقتصادی بیگانه بر اقتصاد کشور.

۹- تأکید بر افزایش تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی که نیازهای عمومی را تأمین کند و کشور را به مرحله خودکفایی برساند و از وابستگی برهاند.»

۳- محدوده فعالیت بخش‌های اقتصادی (اصل ۴۴)

اصل چهل و چهارم قانون اساسی با تعیین سه بخش مهم در اقتصاد، گستره فعالیت آنها را مشخص می‌سازد:

«نظام اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر پایه سه بخش دولتی، تعاونی و خصوصی با برنامه‌ریزی منظم و صحیح استوار است. بخش دولتی شامل کلیه صنایع بزرگ، صنایع مادر، بازرگانی خارجی، معادن بزرگ، بانکداری، بیمه، تأمین نیرو، سدها و شبکه‌های بزرگ آبرسانی، رادیو و تلویزیون، پست و تلگراف و تلفن، هواپیمایی، کشتیرانی، راه و راه آهن و مانند اینها است که به صورت مالکیت عمومی و در اختیار دولت است. بخش خصوصی شامل آن قسمت از کشاورزی، دامداری، صنعت، تجارت و خدمات می‌شود که مکمل فعالیت‌های اقتصادی دولتی و تعاونی است. مالکیت در این سه بخش تا جایی که با اصول دیگر این فصل مطابق باشد و از محدوده قوانین اسلام خارج نشود و موجب رشد و توسعه اقتصادی کشور گردد و مایه زیان جامعه نشود، مورد حمایت قانون جمهوری اسلامی است. تفصیل ضوابط و قلمرو و شرایط هر سه بخش را قانون معین می‌کند.»

با مراجعه به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، گزارش مختصری از اصل ۴۴ به کلاس ارائه کنید.

۴- منابع مالی حکومت برای ایفای وظایف (اصل ۴۵)

در اصل چهل و پنجم آمده است: «انفال و ثروت‌های عمومی از قبیل زمین‌های موات یا رها شده، معادن، دریاها، دریاچه، رودخانه‌ها و سایر آب‌های عمومی، کوه‌ها، دره‌ها، جنگل‌ها، نیزارها، بیشه‌های طبیعی، مراتعی که حریم نیست، ارث بدون وارث و اموال مجهول‌المالک و اموال عمومی که از غاصبین مسترد می‌شود در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عامه نسبت به آنها عمل نماید. تفصیل و ترتیب استفاده از هر یک را قانون معین می‌کند.»

۵- حقوق اقتصادی شهروندان (اصول ۴۶، ۴۷ و ۴۹)

مطابق اصل چهل و ششم، «هر کس مالک حاصل کسب و کار مشروع خویش است و هیچ‌کس نمی‌تواند به عنوان مالکیت نسبت به کسب و کار خود امکان کسب و کار را از دیگری سلب کند.» همچنین اصل چهل و هفتم تأکید می‌کند: «مالکیت شخصی که از راه مشروع باشد محترم است. ضوابط آن را قانون معین می‌کند.» بدین ترتیب بنیان‌های حقوق اقتصادی شهروندان و فعالان اقتصادی در این دو اصل تعیین شده است.

در زمینه مبارزه با ثروت‌اندوزی از روش‌های غیرقانونی و نامشروع و بازگرداندن ثروت‌های ناشی از این گونه اعمال در اصل چهل و نه آمده است: «دولت موظف است ثروت‌های ناشی از ربا، غصب، رشوه، اختلاس، سرقت، قمار، سوء استفاده از موقوفات، سوء استفاده از مقاطعه کاری‌ها و معاملات دولتی، فروش زمین‌های موات و مباحات اصلی، دایر کردن اماکن فساد و سایر موارد غیر مشروع را گرفته و به صاحب حق رد کند و در صورت معلوم نبودن او به بیت المال بدهد. این حکم باید با رسیدگی و تحقیق و ثبوت شرعی به وسیله دولت اجرا شود.»

۶- عدالت منطقه‌ای و استانی (اصل ۴۸)

مطابق اصل چهل و هشتم: «در بهره برداری از منابع طبیعی و استفاده از درآمدهای ملی در

سطح استان‌ها و توزیع فعالیت‌های اقتصادی میان استان‌ها و مناطق مختلف کشور، باید تبعیض در کار نباشد به طوری که هر منطقه فراخور نیازها و استعداد رشد خود، سرمایه و امکانات لازم را در دسترس داشته باشد.»

۷- توسعه پایدار و عدالت بین نسلی (اصل ۵۰)

در اغلب کشورهای توسعه یافته، پیشرفت‌ها به بهای تخریب شدید محیط‌زیست بوده است در حالی که جریان توسعه و رشد اقتصاد کشور باید به گونه‌ای سازماندهی شود که به محیط‌زیست آسیبی وارد نشود؛ زیرا اگر رشد اقتصادی به همراه تخریب محیط‌زیست باشد، امکان تداوم رشد در سال‌های بعد از بین می‌رود و به عبارتی، امکان دستیابی به پیشرفت و توسعه پایدار و مداوم وجود نخواهد داشت. اصل پنجاهم تأکید دارد:

«در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن، که با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است.»

فعالیت ۲-۳

کشورها برای حفاظت از محیط‌زیست خود، صیانت از منابع طبیعی و کاهش آلودگی آب و هوا، چه اقداماتی را انجام داده‌اند؟ در این مورد گفت‌وگو کنید.

۸- امور مالی دولت (اصول ۵۱ تا ۵۵)

پنج اصل ۵۱ تا ۵۵ به مباحث مالی دولت شامل دریافت‌ها و درآمدهای دولت، بحث بودجه و نهادهای تصویب‌کننده و ناظر بر حسن اجرای آن تأکید دارد، که در بخش پیشین به آنها پرداخته شد.

دولتی شدن اقتصاد ایران

دولتی شدن بیش از حد اقتصاد ایران در پایان حکومت پهلوی و با افزایش درآمدهای نفتی شکل گرفت. در سال‌های اول بعد از پیروزی انقلاب نیز به دو دلیل نقش دولت و حضور آن در اقتصاد افزایش یافت:

۱- به دنبال اعلام قانون ملی شدن بعضی از فعالیت‌های اقتصادی، اداره تعداد قابل توجهی از

کارخانه‌ها و مؤسسات تولیدی - تجاری به دولت سپرده شد؛ دو مسئله باعث این کار شد :
اول، این کارخانه‌ها و مؤسسات تولیدی - تجاری عمدتاً به وابستگان دربار متعلق بود و آنها با غارت ثروت ملت، مالکیت این واحدها را تصاحب کرده بودند.
دوم، این افراد در ماه‌های آخر حکومت پهلوی با استقراض از بانک‌ها بسیاری از ذخایر کشور را به خارج منتقل کردند و خود نیز گریختند و در نتیجه، کارخانه‌های ورشکسته و مقروض آنان به تملک بانک‌ها و دولت درآمد.

۲- سهم دولت در اقتصاد در وضعیت جنگی در همه کشورها افزایش می‌یابد. از این رو در اقتصاد ایران هم با آغاز جنگ تحمیلی علیه ایران که با حمایت قدرت‌های بزرگ جهان شکل گرفت و نیز محاصره اقتصادی ایران که با هدف تضعیف توان اقتصادی و دفاعی کشور انجام گرفت، وضعیتی (جنگ نظامی و جنگ اقتصادی) پدید آمد که دولت به ناچار و ناخواسته در عرصه اقتصادی کشور حضور یافت و با هدف جلوگیری از کنترل بحران‌ها و نابسامانی‌های اقتصادی و اجتماعی به فعالیت در این عرصه پرداخت. پس از جنگ، سعی شد تا دولت به نقش و وظایف اصلی خود بازگردد و مشارکت بخش‌های خصوصی و مردمی را افزایش دهد.

فعالیت ۲-۴

در مورد تحولات اقتصادی ایران از پیروزی انقلاب تا پایان دهه اول انقلاب
گفت‌وگو کنید.

- ۱- اقتصاد ایران در دوران صفویه چه ویژگی‌هایی داشت؟
- ۲- آسیب‌ها و نقاط ضعف اقتصاد ایران را در دوران قاجار و پهلوی بیان کرده و آنها را با هم مقایسه نمایید؟
- ۳- ویژگی‌های اساسی نظام اقتصادی کشور را از دیدگاه قانون اساسی فهرست کنید.
- ۴- در اصل چهل و سوم قانون اساسی برای رسیدن به استقلال اقتصادی بر چه نکات محوری تأکید شده است؟
- ۵- قانون اساسی، مشروع بودن مالکیت را چگونه مورد توجه قرار داده است؟
- ۶- قانون اساسی برای رفع تبعیض بین مناطق کشور، دولت را به چه کارهایی مکلف کرده است؟
- ۷- در قانون اساسی به منظور حفظ محیط‌زیست و توسعه پایدار چه تدبیری اندیشیده شده است؟

اقتصاد ایران در مسیر پیشرفت

چه تصویری از اقتصاد پیشرفته ایران می‌توان داشت؟

در حال حاضر، تحقق عدالت و پیشرفت اقتصادی برای تمامی جوامع، هدفی مهم به شمار می‌رود. کشورهای عقب مانده یا عقب نگاه داشته شده، می‌کوشند خود را از قید و بند موانع داخلی و خارجی برهانند و با دستیابی به پیشرفت اقتصادی، وضع مناسبی را برای زندگی افراد جامعه فراهم کنند. در این موقعیت، دولت‌ها در صف مقدم اقدام برای پیشرفت همه جانبه کشور خود هستند و با جدیت تمام تلاش می‌کنند تا حرکت به سمت عدالت و پیشرفت را در جامعه آغاز کنند یا آن را سرعت بخشند.

هر چند دولت‌ها به عنوان قوه مجریه کشور با داشتن بودجه و سیاست‌گذاری و مقررات‌گذاری اقتصادی و مالی، نقش اساسی در برنامه ریزی اقتصادی دارند، این به معنای نادیده گرفتن اهمیت قوه مقننه و قوه قضاییه در تحقق اهداف اقتصادی نیست.

اصولاً ریل‌گذاری قانونی، تأیید و تصویب برنامه‌ها بر عهده قوه مقننه و برقراری نظم، سلامت، پیشگیری و برخورد با مفاسد و اقدامات غیرقانونی با قوه قضاییه است. اجرای قوانین و برنامه‌ها نیز

بر عهده قوه مجریه است؛ بنابراین همه ارکان و قوای کشور در تحقق عدالت و پیشرفت نقش مهمی ایفا می کنند.

حرکت به سوی پیشرفت اقتصادی

در دهه دوم عمر انقلاب اسلامی، عزم کشور بر حل مشکلات اقتصادی برجای مانده از زمان پهلوی و بازسازی خرابی های ناشی از جنگ بود. همچنین برای آغاز جهش اقتصادی و پر کردن عقب ماندگی ها، نیازمند زیرساخت های اقتصادی لازم مثل راه و ترابری، بندر و اسکله، نیروگاه برق، صنایع پایه مثل فولاد، مخابرات، پتروشیمی، بهداشت، سلامت و افزایش دانشگاه ها بودیم؛ بنابراین دوره سازندگی اقتصادی شکل گرفت.

این روند در دهه سوم انقلاب نیز ادامه داشت، ضمن اینکه به ثمر رسیدن بسیاری از طرح های اقتصادی و مولد، تولید ناخالص ملی و درآمد سرانه کشور را بهبود بخشید. در نمودار زیر مشاهده می شود که چگونه تولید و درآمد سرانه کشور بعد از جنگ افزایش یافته است:

نمودار ۱ - روند درآمد سرانه ایرانیان به قیمت های ثابت

همچنین در این ایام دولت با بازنگری نقش خود در عرصه اقتصاد، کاهش برخی فعالیت های غیرضروری خود در اقتصاد و دادن آزادی عمل بیشتر به بخش خصوصی، تلاش هایی را آغاز کرد. از آن زمان تاکنون، سیاست کلی دولت، تشویق مردم به فعالیت هر چه بیشتر در عرصه اقتصاد و واگذاری

کارخانه‌ها و شرکت‌های دولتی به بخش خصوصی بود که این روند همچنان ادامه دارد؛ به این ترتیب، زمینه لازم برای افزایش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی فراهم، و حرکت به سمت رشد و توسعه اقتصادی واقعی امکان‌پذیر شد؛ بدین ترتیب دولت کوشید تا بر کارآمدی خویش بیفزاید. تلاش افزایش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، جذب سرمایه‌گذاری خارجی، افزایش کارایی و بهره‌وری در عرصه اقتصاد به‌ویژه در چارچوب سیاست‌های اجرایی اصل ۴۴ قانون اساسی، همچنان ادامه یافته است.

به‌رغم این تلاش‌ها و پیشرفت‌ها، ساختار اقتصادی ایران از تمامی مشکلات برجای مانده از دوران قاجار و پهلوی رها نشد. رهایی از وابستگی به درآمدهای نفتی و بهره‌وری ضعیف عوامل تولید، اصلاح فرهنگ غلط مصرفی مردم، کاهش بروکراسی (دیوان‌سالاری) اداری و رفع نابرابری‌ها، هنوز نیازمند کار و تلاش بیشتر بود. از سوی دیگر دشمن بعد از ناکامی در جنگ‌های نظامی، انتظامی، امنیتی و فرهنگی، جنگ اقتصادی را تشدید کرد.

با قرار گرفتن اقتصاد ایران در بین کشورهای در حال پیشرفت و ورود به رقابت‌های اقتصادی منطقه‌ای و علم و فناوری، دهه چهارم انقلاب با عنوان دهه عدالت و پیشرفت و با مجموعه‌ای از خط‌مشی‌های راهبردی مثل جهاد اقتصادی، اقتصاد مقاومتی، اقتصاد دانش بنیان و اقتصاد مردمی آغاز شد. با تأکید هوشمندانه مقام معظم رهبری از ابتدای دهه ۸۰، اقتصاد در اولویت مسائل کشور قرار گرفت. سند چشم‌انداز بیست ساله کشور، طرح شعارهای سال – که اغلب مضامینی اقتصادی داشت – ابلاغ بیش از سی سیاست کلی، تدوین سند نقشه جامع علمی کشور و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مطالبه تدوین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت از جمله اقدامات دامنه‌داری است که نوید معماری اقتصادی نوین و پیشرفته را می‌دهد.

اولویت‌های اقتصادی سال

در ابتدای هر سال با توجه به مهم‌ترین و اصلی‌ترین مسائل کشور، یک «راهبرد سال» به پیشنهاد نخبگان کشور و توسط مقام معظم رهبری تعیین می‌شود. شعار سال در واقع نشان‌دهنده‌گفتمان و راهبردی است که در آن سال از بیشترین اولویت برخوردار است؛ هر چند بعد از پایان سال نیز باید نسبت به آن حساسیت و مراقبت لازم به عمل آید. در جدول صفحه بعد نام‌گذاری‌های اقتصادی سال‌های مختلف را می‌توان مشاهده کرد :

سال	شعار سال	سال	شعار سال
۱۳۷۰	مجاهدت عمومی برای سازندگی کشور	۱۳۸۴	همبستگی ملی و مشارکت عمومی
۱۳۷۲	عدالت اجتماعی	۱۳۸۷	نوآوری و شکوفایی
۱۳۷۳	وجدان کار و انضباط اجتماعی	۱۳۸۸	اصلاح الگوی مصرف
۱۳۷۴	انضباط اقتصادی و مالی	۱۳۸۹	همت مضاعف و کار مضاعف
۱۳۷۵	مبارزه با اسراف و زیاده‌روی	۱۳۹۰	جهاد اقتصادی
۱۳۷۶	کنار گذاشتن اسراف	۱۳۹۱	تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی
۱۳۷۷	صرفه‌جویی	۱۳۹۲	حماسه سیاسی و حماسه اقتصادی
۱۳۸۰	اقتدار ملی و اشتغال	۱۳۹۳	اقتصاد و فرهنگ با عزم ملی و مدیریت جهادی
۱۳۸۲	نهضت خدمت‌رسانی به مردم	۱۳۹۵	اقتصاد مقاومتی؛ اقدام و عمل

فعالیت ۱-۳

چند مورد از شعارهای سال را انتخاب کرده و در کلاس در مورد ضرورت‌ها و آسیب‌هایی که به طرح این راهبردها منجر شده است، بحث کنید.

با دقت در جدول مشخص می‌شود که بیش از نیمی از شعارهای سال (به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم) به موضوع «اقتصاد» مربوط است؛ به‌طور مثال در سال ۱۳۹۰ و ۱۳۹۱ به ترتیب بر مسئله «جهاد اقتصادی» و «تولید ملی» تأکید شده است. منظور از «جهاد اقتصادی» این است که در اقتصاد به‌طور جهادی (تلاش خالصانه بیشتر و بهتر) عمل کنیم.

توجه به «تولید ملی» آثار مطلوبی بر اقتصاد کشور دارد؛ مانند افزایش درآمد دولت، افزایش اشتغال، کاهش تورم و... بنابراین خرید محصولات (کالا و خدمات) ایرانی، اقتصاد کشور را شکوفا

خواهد کرد. استفاده از محصولات ایرانی نشان دهنده حساسیت و غیرت ملی ما نسبت به آنها است و بیانگر رفتاری ارزشمند است. بدون تردید همه کسانی که کشور خود را دوست دارند، محصولات ایرانی را بر «کالای خارجی دارای مشابه داخلی» ترجیح می‌دهند و با افتخار از آنها استفاده می‌کنند.

ریل‌گذاری اقتصاد

سیاست‌های کلی کشور، مسیر اصلی اقتصاد را مشخص می‌کند. تاکنون بیش از ده سیاست کلی در زمینه اقتصاد توسط مقام معظم رهبری مشخص و ابلاغ شده است. توجه به این سیاست‌ها موجب می‌شود قطار اقتصاد در ریل خود حرکت کند و به مقصد نهایی برسد. جدول زیر، عناوین سیاست‌های کلی اقتصادی را نشان می‌دهد:

سال	عنوان ابلاغیه
۱۳۷۹	سیاست‌های کلی «امنیت اقتصادی»
۱۳۸۰	فرمان «مبارزه با مفاسد اقتصادی»
۱۳۸۹	سیاست‌های کلی «انرژی»
۱۳۸۴	سیاست‌های کلی «اصل ۴۴ قانون اساسی»
۱۳۸۵	سیاست‌های کلی «بند ج اصل ۴۴ قانون اساسی»
۱۳۸۷	سیاست‌های کلی «برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران»
۱۳۸۹	سیاست‌های کلی «اصلاح الگوی مصرف»
۱۳۸۹	سیاست‌های کلی «تشویق سرمایه‌گذاری»
۱۳۹۰	سیاست‌های کلی «اشتغال»
۱۳۹۱	سیاست‌های کلی «تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی»
۱۳۹۲	سیاست‌های کلی «اقتصاد مقاومتی»
۱۳۹۴	سیاست‌های کلی «محیط زیست»

چشم انداز اقتصاد

اقتصاد کشور باید پیوسته رشد و شکوفایی مستمر داشته باشد. برای دستیابی به این منظور، لازم است تمامی فعالان اقتصاد کشور تصویر مطلوبی از آینده داشته باشند. بیشتر کشورها این هماهنگی بین نخبگان، مردم و فعالان اقتصادی را با تدوین سند چشم انداز به دست می‌آورند. در «سند چشم انداز ۲۰ ساله جمهوری اسلامی ایران» نیز وضعیت اقتصادی در افق سال ۱۴۰۴ ه.ش. توصیف و مشخص شده است؛ به عبارت دیگر، در سال ۱۴۰۴ ه.ش. اقتصاد کشور در وضعیت و موقعیت (مقصد) تعیین شده بدین صورت خواهد بود:

«کشوری با جایگاه اول اقتصادی در سطح منطقه آسیای جنوب غربی، ارتقای نسبی سطح درآمد سرانه، رسیدن به اشتغال کامل و... لازم است که شاخص‌های کمی کلان برنامه‌های توسعه و بودجه‌های سالانه مانند میزان سرمایه گذاری، درآمد سرانه، تولید ناخالص ملی، میزان اشتغال و تورم، کاهش فاصله درآمد میان دهک‌های بالا و پایین جامعه باید متناسب با این سند چشم انداز تنظیم و تعیین شود.»

فعالیت ۲-۳

با مراجعه به سایت مجمع تشخیص مصلحت نظام، در مورد رابطه سیاست‌های ابلاغی فوق و تحقق چشم‌انداز بحث کنید.

اقتصاد مقاومتی ضامن پیشرفت

برای تداوم پیشرفت اقتصادی، علاوه بر ارتقای توان تولید به عنوان عنصر اساسی پیشرفت، مقاوم‌سازی اقتصاد و آسیب‌ناپذیری آن از فشارها و تکان‌های مختلف الزامی است. اقتصاددانان با اصطلاحاتی مانند «ثبات اقتصادی»، «استحکام اقتصادی»، «ضد شکنندگی»، «تاب‌آوری اقتصاد»، و «پایداری» مسئله مقاوم‌سازی اقتصاد را پیگیری و اجرا می‌کنند.^۱

اقتصاد ایران در یک صدسال اخیر به‌ویژه بعد از انقلاب اسلامی، همواره از سوی دشمنان دچار آسیب و تحریم و فشار بوده است. از سویی دیگر شتابی که در سال‌های اخیر داشته، مستلزم مقاوم‌سازی بیشتر و تقویت ساختارهاست و از این رو اقتصاد کشور برای حفظ و برطرف‌سازی موانع پیشرفت و شتاب بیشتر باید در مقابل بحران‌های داخلی و خارجی، مصون و مقاوم باشد.

۱- بدیهی است از نظر اقتصاددانان، مقاوم‌سازی اقتصادی با سیاست انقباضی موسوم به «ریاضت اقتصادی» هیچ ربطی ندارد.

در این وضعیت بحث از اقتصاد مقاومتی از سوی کارشناسان، نخبگان و مقام معظم رهبری مطرح، و سیاست‌های کلی آن به عنوان یک سند ملی پذیرفته شده توسط مسئولان و نخبگان کشور ابلاغ شد. این سند شامل مجموعه توصیه‌هایی است که در صورت رعایت، اقتصاد کشور را در مقابل آسیب‌ها مصون می‌سازد و پیشرفت اقتصادی را تضمین می‌کند.

اقتصاد مقاومتی، اقتصادی است پیشرفته، مردمی و دانش بنیان که در برابر تهدیدات و تکانه‌های داخلی و بیرونی آسیب ناپذیر است و با اتکا به قابلیت‌ها و ظرفیت‌های داخلی و استفاده از فرصت‌های بیرونی، نیازها و مشکلات اقتصادی را رفع می‌کند و با تحریم‌ها و تهدیدات متوقف نمی‌شود. اقتصاد مقاومتی، تضمین کننده عزت و پیشرفت کشور در بلندمدت و رفع کننده مشکلات جاری در کوتاه مدت است.

فعالیت ۳-۳

تحقیق کنید در چه کشورهایی و چگونه برنامه مقاوم سازی اقتصادی اجرا شده

است؟

مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی را به طور خلاصه می‌توان در ده محور بررسی کرد:

۱- درونزایی: عوامل اصلی تولید در اقتصاد کشور به عنوان محرک اصلی پیشرفت باید از درون کشور نشأت بگیرد؛ زیرا اگر عوامل اصلی پیشرفت اقتصادی کشور به بیرون وابسته باشد در وضعیت بحرانی مثل تحریم دشمن عوامل اصلی پیشرفت کشور را محدود می‌سازد و کشور با مشکلات بسیاری روبه‌رو می‌گردد. سرمایه گذاری خارجی در صورتی می‌تواند به پیشرفت کشور کمک کند که عوامل داخلی تولید را تقویت کند؛ در غیر این صورت سرمایه گذاران خارجی در زمان بحران ممکن است تصمیم به خارج کردن سرمایه بگیرند و اگر رشد اقتصادی منبع درونی نداشته باشد با خروج منابع خارجی متوقف خواهد شد.

۲- برونگرایی و گسترش ارتباطات: رشد اقتصادی کشور وقتی تضمین می‌شود که آنچه در درون کشور تولید می‌شود، در سطح گسترده توسط کشورهای مختلف مورد استفاده قرار گیرد. از این رو صادرات محصولات با ارزش افزوده بالا به کشورهای متعدد در سراسر جهان، با اولویت کشورهای همسایه و شرکای تجاری، به مقاوم سازی اقتصاد کشور می‌انجامد.

۳- پیشرو، مولد و فرصت ساز: پیشرفت اقتصادی برای ماندگاری، نیازمند خلق فرصت‌های جدید است. خلق فرصت‌های جدید براساس قدرت تولید و انتخاب عرصه مناسب فرصت ساز برای پیشرفت صورت می‌گیرد. افزایش قدرت تولید و انتخاب زنجیره‌های اقتصادی دارای مزیت باید به عنوان محور حرکت اقتصادی مورد توجه قرار گیرد.

۴- مدیریت مصرف و بهره‌وری حداکثری: اقتصاد مقاوم همچنان که در مقابل موانع بیرونی استحکام لازم را حفظ می‌کند، باید به برطرف کردن ضعف‌های درونی نیز بپردازد. قدرت تولیدی و پیشرفت اقتصادی با چگونگی استفاده از منابع و میزان بهره‌وری ارتباط زیادی دارد. بهینه بودن نوع، میزان و زمان مصرف و همچنین بهره‌برداری حداکثری از منابع به تولید کمک شایانی می‌نماید.

۵- اقتصاد دانش بنیان: دانش، منبعی درونی و پایان ناپذیر است. به هر میزان تولید کشور بر پایه دانش بنا شود، مقاومت اقتصادی بیشتر محقق می‌شود. از طرفی به میزان بالاتر بودن سطح دانش در تولید کالاها و خدمات، ارزش افزوده آنها بیشتر، و درآمد بیشتری نصیب اقتصاد کشور می‌شود. علاوه بر تولید دانش بنیان، فراگیر شدن دانش در تمام سطوح تولیدی و به کارگیری آن توسط تمامی تولیدکنندگان، کاهش هزینه‌ها و افزایش درآمدهای ملی را به ارمغان می‌آورد.

فعالیت ۳-۴

یک شرکت دانش بنیان را معرفی کنید و در مورد فعالیت‌های دانش بنیان آن بحث کنید.

۶- اقتصاد مردمی: برنامه‌ریزی مناسب برای مقاوم سازی اقتصاد، مستلزم توانمند سازی مردم در همه ابعاد است؛ زیرا پیشرفت اقتصاد هر کشور در گروی پیشرفت اقتصادی آحاد مردم است. رشد اقتصادی بیش از اینکه به رشد سرمایه‌های فیزیکی وابسته باشد، بهتر است به رشد توانمندی (سرمایه انسانی) و ارتقای قدرت تولیدی عموم مردم استوار گردد تا پیشرفت اقتصادی مطمئن‌تری را در پی داشته باشد. در اقتصاد مردمی، برنامه‌های دولت، زمینه ساز افزایش مشارکت مردم در اقتصاد است. در اثر رشد توانمندی‌های اقتصادی مردم، اقتصاد کشور با شتاب، استحکام، گستردگی و عمق بیشتر پیشرفت می‌کند.

۷- توزیع عادلانه ثروت و درآمد: توزیع عادلانه ثروت و درآمد علاوه بر در اختیار قرار دادن فرصت‌های برابر به منظور تولید برای عموم مردم یکپارچگی و توازن اقتصادی را ایجاد، و به حفظ پیشرفت اقتصادی کمک شایانی می‌کند.

۸- مقاوم سازی در برابر فشارها و تهدیدات: اقتصاد کشور باید در وضعیتی قرار گیرد که در صورت وارد شدن آسیب، توان برطرف کردن آن را در کوتاه‌ترین زمان ممکن داشته باشد و نه تنها در فشارها کمترین آسیب را متحمل شود بلکه تهدیدات اقتصادی را نیز به فرصت تبدیل کند و توانمندتر از گذشته به حرکت خود ادامه دهد. اقتصاد در عرصه بین‌الملل همواره با پیچیدگی‌ها و تنش‌هایی همراه است. علاوه بر تحریم‌ها، بحران‌ها و بیماری‌های اقتصادی کشورهای دیگر نیز در فضای بین‌المللی قابل انتقال به اقتصاد کشور است. همان‌طور که لازم است انسان در مقابل بیماری‌ها واکنش دهد، اقتصاد کشور نیز باید در برابر فشارها و تهدیدات، تمهیدات لازم را ببیند.

۹- توان تحریم شکنی: در اقتصاد بین‌الملل نمی‌توان وضعیتی را تصور کرد که هیچ تنشی برای کشور ایجاد نشود. بعد از پیروزی انقلاب، اهداف و آرمان‌های والای توحیدی و انسانی جمهوری اسلامی ایران، همواره با خصومت‌ها و دشمنی‌های استکبار جهانی روبه‌رو بوده است. تحریم اقتصادی، همان‌طور که از ابتدای انقلاب اسلامی ابزار اعمال فشار دشمنان کشور بوده است، در آینده نیز مورد استفاده دشمنان قرار می‌گیرد. بر این اساس توان تحریم شکنی اقتصاد کشور برای کشور اهمیت حیاتی دارد و آگاهی دشمنان از این توانایی موجب می‌شود که از تحریم اقتصادی دست بردارند.

فعالیت ۳-۵

فهرستی از کالاها و فناوری‌هایی را ارائه کنید که در دوران تحریم، متخصصان ایرانی توانستند جایگزین کنند.

۱۰- کاهش اتکای بودجه و تراز تجاری به درآمدهای نفتی: اگر اقتصاد کشور را به درخت یا گیاه در حال رشد تشبیه کنیم به هر میزان ریشه‌های گیاه در خاک عمیق‌تر و پراکندگی بیشتری داشته باشد، مقاومت آن در مقابل طوفان‌ها و فشارهای بیرونی افزایش می‌یابد. در مقابل، اقتصادهای تک محصولی همانند گیاهان و درختان تک ریشه، مقاومت و ماندگاری کمتری دارد و به راحتی از جای کنده می‌شود.

بنابراین هرچه منابع درآمدی کشور گوناگون‌تر باشد، مقاومت و در پی آن پیشرفت کشور بیشتر تضمین می‌شود. تأکید بر اصلاح نظام مالیاتی، افزایش صادرات غیر نفتی و حرکت به سمت فروش فراورده‌های نفتی به جای نفت خام به تنوع منابع درآمدی کشور کمک می‌کند.

- ۱- منظور از ریل‌گذاری اقتصادی چیست؟
- ۲- چه تصویری از اقتصاد ایران در چشم انداز ۱۴۰۴ ارائه شده است؟
- ۳- چند مورد از مؤلفه‌های اصلی اقتصاد مقاومتی را نام ببرید.
- ۴- اقتصاد مردمی را توضیح دهید.

